

Respice finem!

Eshatološka motivika v umetnosti potridentinskih bratovščin na Slovenskem

Ana Lavrič

Dr. Ana Lavrič, Gorenjska cesta 15, SI-4202 Naklo
lavric@zrc-sazu.si

Izvleček:

Respice finem!

Eshatološka motivika v umetnosti potridentinskih bratovščin na Slovenskem

1.01 Izvirni znanstveni članek

Prispevek se osredotoča na motiva umiranja in vic v umetnosti baročnih bratovščin na Slovenskem. Predstavlja primere, značilne za bratovščine različnih titularjev, predvsem tiste, ki so se še posebej posvečale umirajočim in vernim dušam. Ob standardnih upodobitvah opozarja na ikonografsko zanimivejše (Tomišelj, Ljubljana Sv. Peter, Lemberg, Kranj, Ponikva itd.) in take, ki so jih napravili vidnejši umetniki (Andrej Trost, Giulio Quaglio, Francesco Robba, Jožef Holzinger idr.). Iz gradiva je razvidno, da dobi v prizorih srečne smrti sčasoma vidno vlogo personificirana Smrt (okostnjak), skušnjave (demoni) pa se reducirajo. Vice, ki variirajo po emocijah in številu očiščujočih se duš, se prilagajajo krajevni umestitvi; tu in tam so postavljene v konkretno pokrajino, večkrat neposredno pod križ na Kalvariji. Včasih so zaprte z rešetkami in asociirajo na ječo, v verige vkleknjene duše pa so redke. Kompleksnejše upodobitve vic so dopolnjene z motivom priprošnje.

Ključne besede: bratovščine, ikonografija, *bona mors*, duše v vicah, rožni venec, škapulir, Marija Priprošnjica, zavetniki umirajočih in vernih duš

Abstract:

Respice finem!

Eschatological Motifs in the Art of Post-Tridentine Confraternities in Slovenia

1.01 Original scientific article

The article focuses on the motifs of dying and purgatory in the art of Baroque confraternities in Slovenia. It presents examples characteristic of various confraternities, especially those particularly devoted to the dying and to the souls of the faithful departed. Alongside standard depictions, the contribution also draws attention to those that are more interesting from an iconographic perspective (Tomišelj, St Peter's in Ljubljana, Lemberg, Kranj, Ponikva, etc.) as well as those created by prominent artists (Andrej Trost, Giulio Quaglio, Francesco Robba, Jožef Holzinger, etc.). The material reveals that in scenes portraying a good death, the personification of Death (represented as a skeleton) eventually gains a significant role, while Temptations (represented as devils) are gradually reduced over time. Purgatory, representations of which vary considerably in terms of the emotions depicted and the number of souls to be purified, is adapted to local settings. Sometimes, it is placed in a very specific landscape, often directly under the cross of Calvary; at other times it is enclosed with bars, reminiscent of a dungeon, though chained souls are rare. The more complex depictions of purgatory are complemented by an intercession motif.

Keywords: confraternities, iconography, *bona mors*, souls in purgatory, rosary, scapular, Our Lady of Intercession, patron saints of the dying and of the souls of the faithful departed

Bratovščine in eshatološki nauk Cerkve

Članek obravnava specifične motive na temo smrti in človekove večne usode, ki močno zaznamujejo umetnost baročnih bratovščin. Njihova dediščina na Slovenskem s tega vidika doslej še ni bila samostojno obdelana, bila pa je deloma predstavljena v okviru Marijinih bratovščin in le izjemoma v drugih kontekstih. Na tematiko je v pionirskem pregledu slovenske marijanske umetnosti opozoril Lev Menaše, ki je podal temeljne ugotovitve o tovrstnih bratovščinskih motivih, umetnosti umiranja pa je skupaj z rožnim vencem posvetil poseben ekskurz.¹ Predstavitve nemarijanskih bratovščin s tega vidika so redke; nekaj pozornosti so bile doslej deležne evharistične, večje pa ljubljanska jezuitska kongregacija Kristusovega smrtnega boja.² Kot pomembno dopolnilo je treba omeniti tudi objave, ki obravnavajo skrb bratovščin za pokojne člane z zgodovinskega in teološkega vidika.³ V evropskem prostoru je interes za eshatološko tematiko s širšega kulturnozgodovinskega gledišča v zadnjih desetletjih spodbudil Jacques Le Goff s knjigo o nastanku vic, ki je izšla v Parizu leta 1981.⁴ Naslednja velika spodbuda je bil obsežen katalog, ki ga je ob vsestranski in poglobljeni predstavitvi tematike onstranstva v srednjem veku leta 1994 pripravil Švicarski deželni muzej v Zürichu.⁵ Od najnovejših raziskav je zaradi njene celovitosti treba izpostaviti knjigo Markusa Prummerja o ikonografiji štirih poslednjih reči, objavljeno v Berlinu leta 2019, z izčrpnim seznamom tozadevne literature.⁶

Pričujoči prispevek se omejuje na izbrane primere, ki dajejo razmeroma relevanten prikaz obravnavane tematike. Spomeniška in arhivska zapuščina izbranih bratovščin je sicer po ohranjenosti od primera do primera različna in zato v predstavitvi neenako poudarjena, vendar pa se relikti vsebinsko medsebojno dopolnjujejo in zato kljub fragmentarnosti sestavljajo celovito podobo.

Eshatološki nauk Cerkve se, izhajajoč iz Svetega pisma Stare in Nove zaveze, posveča posmrtnemu življenju in govori o štirih »poslednjih rečeh« (*quattuor novissima*), tj. o smrti, sodbi, peklju in nebesih.⁷ V delovanju bratovščin je imel posebno pomembno vlogo nauk o vicah, ki ga je Katoliška

¹ Lev MENAŠE, *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, Celje 1994, str. 179–196; Metoda KEMPERL, Bratovščine kot naročnice umetniških del. Primer Metzingerjevih slik Sv. Marjeta in sv. Cecilija ter Marija pomočnica umirajočih, *Pogovori o baročni umetnosti 2001* (ur. Mojca Jenko), Narodna galerija, Ljubljana 2002, str. 39–40; Ana LAVRIČ, Velike Marijine bratovščine na Slovenskem. Ikonografija bratovščin pod okriljem mendikantskih redov, *Acta historiae artis Slovenica*, 21/2, 2016, str. 119–167.

² Ana LAVRIČ, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Jezuitske kongregacije, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 33/2, 2010, str. 274–281; Ana LAVRIČ, Bratovščine sv. Rešnjega telesa na Slovenskem. Predstavitev ikonografije z izbranimi primeri, *Acta historiae artis Slovenica*, 22/1, 2017, str. 25–27, 30–32, 35–37.

³ Franc UŠENIČNIK, *Pastoralno bogoslovje*, Ljubljana 1940³, str. 352–362; Matjaž AMBROŽIČ, Kanonski in teološki vidiki bratovščin z ozirom na slovensko Štajersko, *Patriae et orbi. Essays on Central European Art and Architecture/Študije o srednjeevropski umetnosti. Festschrift in Honour of Damjan Prelovšek/Jubilejni zbornik za Damjana Prelovška* (ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini, Barbara Murovec), Ljubljana 2015, str. 537–541, z navedbo virov in literature.

⁴ Jacques LE GOFF, *La naissance du Purgatoire*, Paris 1981. Navedki v opombah se nanašajo na slovenski prevod: Jacques LE GOFF, *Nastanek vic*, Ljubljana 2009.

⁵ *Himmel, Hölle, Fegfeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994.

⁶ Markus PRUMMER, *Quattuor novissima. Die Ikonographie der Vier letzten Dinge*, Berlin 2019.

⁷ Gl. mdr. Franc UŠENIČNIK, *Katoliška liturgika*, Ljubljana 1945², str. 270 in nasl.; Romano GUARDINI, *Die letzten Dinge. Die christliche Lehre vom Tode, der Läuterung nach dem Tode, Auferstehung, Gericht und Ewigkeit*,

cerkev izoblikovala v visokem srednjem veku. Formulirala ga je predvsem na koncilih v Lyonu (1274), Firencah (1439) in Tridentu (1545–1563), utemeljevala pa na svetopisemskih besedilih, cerkvenih očetih ter na izročilu in praksi molitve za rajne.⁸ V skladu s tem je priporočala pomoč pokojnim in jo izvajala z darovanjem svetih maš, odpustki, molitvijo, postom, miloščino in drugimi dobrimi deli.

Kot motiv v likovni umetnosti so se vice pojavile razmeroma pozno, šele ob izteku 13. stoletja.⁹ S časom je število upodobitev naraščalo, vrhunec pa doseglo po tridentinskem koncilu. Koncilski očetje so namreč kot odgovor protestantom, ki so nasprotovali odpustkom, kar je privedlo do zanižanja vic, na svoji zadnji seji leta 1563 nauk o očiščevališču potrdili in poudarili pomen molitve in mašnih daritev za pomoč trpečim dušam.¹⁰ Motiv je tako postal pomemben element razločevanja med Rimskokatoliško cerkvijo in protestanti in je še prav posebno ustrezal bratovščinam, ki so v svoj program vključevale priprošnje za rajne in zbirale miloščino za maše zadušnice.¹¹ Tej nalogi so se posvečale vse bratovščine, ne glede na to, kakšna je bila specifična njihovih dejavnosti,¹² še zlasti pa tiste, ki so ta namen poudarjale že v naslovu (npr. bratovščina za srečno smrt, mrtvaška, za duše v vicah, umirajočega Kristusa itd.).¹³ Z ozirom na vice je treba kot osrednjo duhovno dobrino bratovščin izpostaviti odpustke, s katerimi so se člani reševali pred časnimi kaznimi za storjene grehe,¹⁴ namenili pa so jih lahko tudi rajnim.¹⁵ Tiste združbe, ki so bile z odpustki in privilegiji

Würzburg 1952⁵; Jakob UKMAR, *Nauk o poslednjih rečeh ali Eshatologija*, Škedenj pri Trstu 1972; Helmut VORDERMAYER, *Die Lehre vom Purgatorium und die Vollendung des Menschen. Ein moraltheologischer Beitrag zu einem umstrittenen Lehrstück aus der Eshatologie*, Innsbruck-Wien 2006 (Salzburger theologische Studien, 27).

- ⁸ Prva papeška definicija vic je uradno pismo papeža Inocenca IV. Grkom iz leta 1254, gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 426–427. Za zgodovinski razvoj nauka od pozne antike do visokega srednjega veka gl. zlasti LE GOFF 2009 (op. 4). Cerkev je nauk utemeljevala predvsem na tistih, sicer redkih svetopisemskih besedilih, ki govorijo o molitvi za rajne (2 Mkb 12,32–46) in preizkušajočem (očiščujočem) ognju (1 Kor 3,11–15), LE GOFF 2009 (op. 4), str. 42, 48, pa opozarja tudi na evangelijsko zgodbo o ubogem Lazarju (Lk 16,19–31), ki je odigrala pomembno vlogo v krščanski prazgodovini vic.
- ⁹ Po navedbo v: Wolfgang BRAUNFELS, *Fegfeuer, Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2 (ur. Engelbert Kirschbaum), Rom-Freiburg-Basel-Wien 1970, stp. 17, naj bi se bile vice v umetnosti pojavile šele ob koncu 14. stoletja. Na zgodnejše primerke, od katerih velja za najstarejšega miniatura v brevirju Filipa Lepega iz ok. 1296, je opozoril LE GOFF 2009 (op. 4), str. 436, 557–559; gl. tudi Susanne WEGMANN, *Auf dem Weg zum Himmel. Das Fegfeuer in der deutschen Kunst des Mittelalters*, Köln-Weimar-Wien 2003, str. 33–34.
- ¹⁰ Susan MARTI, *Auf katholischer Seite überdauert das Fegfeuer die Reformation, Himmel, Hölle, Fegfeuer* 1994 (op. 5), str. 316–317, kat. št. 116. O zavračanju vic v srednjem veku in obrambi nauka pred heretiki s strani cerkvenih avtorjev gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 253–259, 361, 393, 410, 418–434.
- ¹¹ Sanja CVETNIČ, *Ikonografija nakon Tridentinskoga sabora i hrvatska likovna baština*, Zagreb 2007, str. 164. O skrbi bratovščin za pokojne v srednjem veku gl. Martina WEHRLI-JOHNS, »Tuo daz guote und lâ daz übele«. Das Fegfeuer als Sozialidee, *Himmel, Hölle, Fegfeuer* 1994 (op. 5), str. 54–55; gl. tudi Markus BRÜHLMEIER, *Bruderschaften, eine »Kollektivversicherung« gegen lange Fegfeuerqualen, Himmel, Hölle, Fegfeuer* 1994 (op. 5), str. 214.
- ¹² Vse so skrbele za opravljanje molitev in svetih maš (zadušnic) za pokojne člane pri privilegiranem oltarju in ob tej priložnosti postavljale tumbe z mrtvaško simboliko.
- ¹³ Bratovščine v tolažbo dušam v vicah so zaživele tudi v 19. stoletju, gl. mdr. France BARAGA, *Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva*, Ljubljana 1995 (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 17), str. 490.
- ¹⁴ Vsaka bratovščina si je ob ustanovitvi iz Rima pridobila odpustke, ki so jih člani pod določenimi pogoji (spoved in obhajilo, obisk cerkve, molitev) prejeli ob vstopu vanjo in ob smrti, ob bratovščinskih praznikih in nekaterih drugih priložnostih. Po nauku Katoliške cerkve je odpustek odpuščanje časnih kazni pred Bogom za tiste grehe, katerih krivda je že odpuščena. Odpustek je lahko delen ali popoln v tem smislu, da človeka delno ali popolnoma reši časnih kazni, ki jih dolguje za storjene grehe, gl. AMBROŽIČ 2015 (op. 3), str. 537–539.
- ¹⁵ Leta 1476 je papež Sikst IV. na pobudo Raimunda Peraudija z bulo *Salvator noster* razširil popolni odpustek

bolj obdarovane, kot sta bili npr. rožnovenska in karmelska, so bile zato med ljudmi še posebej priljubljene.¹⁶

Ikonografija vic in srečne smrti

Po krščanskem nauku so vice (*purgatorium*) namenjene dušam, ki so po smrti potrebne očiščevanja, da bi bile lahko sprejete v raj. Gre za vmesno stanje med peklom in nebesi, ki sta dokončna. Vice so namreč časovno omejene in se bodo končale z vesoljno poslednjo sodbo, posameznik, ki pride vanje po individualni, posebni sodbi neposredno po smrti, pa je iz njih rešen, ko se njegova duša očisti za nebesa. Dimenzija časa v očiščevališču je privedla do seštevanja trajanja kazni, ki pa jo je po nauku Cerkve mogoče skrajšati s priprošnjami živih.¹⁷ Vice so dolgo pojmovali topografsko in iskali zanje primerno lokacijo v podzemlju oziroma na zemlji. Njihova krajevna umestitev, kakor so jo skozi čas predstavljali teologi, literati oziroma besedila o videnjih in potovanjih v onstranstvo ter ljudsko izročilo, je pomembno vplivala na ikonografijo.¹⁸ V likovni umetnosti se je za ponazoritev vic splošno uveljavila podoba žrela, jaška, jame oziroma votline, ki je zaradi asociacije z ječo večkrat zaprta z mrežo. V njej gori ogenj, ki žge duše, ne da bi jih použil. Duše so upodobljene kot človeška telesa v morju zubljev, ki bolj ali manj prekrivajo njihovo goloto, da ta pri gledalcih ne bi zbujala pohote.¹⁹ V nasprotju s pogubljenimi v peklju, ki izražajo strah in obup, ko jih na

časnih kazni tudi na duše v vicah, gl. Berndt HAMM, *Abläss und Reformation. Erstaunliche Kohärenzen*, Tübingen 2016, str. 55–62. V sistem vic ga je sicer prvi vključil papež Bonifacij VIII., vendar samo za jubilejno leto 1300, gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 497–498.

¹⁶ Za odpustke gl. mdr. Simone ROVA, *Abläss, Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 234–235. Za odpustke pred podobo *Imago pietatis* gl. Frank Günter ZEHNDER, *Jeder reuige Mensch, der vor diesem Bild fünf Vaterunser und Fünf Avemaria betet, erlangt 77000 Jahre Abläss*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 240–241, kat. št. 55. Za odpustke pred podobo *Maša sv. Gregorja* gl. Bodo BRINKMANN, *Wer vor dem Bild der Gregorsmesse fünf Vaterunser und fünf Avemaria betet, erhält Abläss*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 246, kat. št. 61; Friedrich KISTERS, *Die Gregorsmesse*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 292–293; Friedrich KISTERS, *In der Gregorsmesse fließt das Blut Christi über den Altar und öffnet den Armen Seelen den Weg in den Himmel*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 294–295, kat. št. 98.

¹⁷ Tudi tu je treba posebej izpostaviti odpustke, ki kazni skrajšujejo ali celo odpišejo, odvisno od tega, ali gre za delni ali popolni odpustek. Za solidarnost živih do pokojnih, tudi v okviru bratovščin, gl. zlasti LE GOFF 2009 (op. 4), str. 23–24, 44, 353, 442, 479–481, 490–494. O preračunavanju trajanja kazni v vicah gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 346–348, 439–440.

¹⁸ Po mnenju Jacquesa Le Goffa naj bi bila ikonografija vic, ki je opazno zaostajala za besedno umetnostjo, odvisna od njihove umestitve, saj je bilo treba poiskati kraj za muke, ki očiščujejo. Ko se je imaginarij vic naposled utelesil v likovni umetnosti, je ta s svojo neposredno govorico »dovršila zmagoslavje njihove umestitve, njihove snovnosti in vsebine«, gl. LE GOFF 2009, str. 436, 539. Za ikonografijo vic gl. Philipp Maria HALM, *Armeseelen, Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, 1 (ur. Otto Schmitt), Stuttgart 1937, stp. 1084–1088 (<https://www.rdklabor.de/w/?oldid=89658> (4. 4. 2022)); BRAUNFELS 1970 (op. 9), stp. 16–20; gl. tudi *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 284–322, kataložne enote št. 92–119; WEGMANN 2003 (op. 9), zajema čas od visokega srednjega veka do začetka reformacije; LE GOFF 2009 (op. 4), ki obravnava vice v širšem družbenem, duhovnem in kulturnem kontekstu; Helmuth OEHLER, *Ein »wirkliches Feuer, quälend und doch nicht verzehrend«*. Die Flammen im Purgatorium, *Feuer* (ur. Wolfgang Meighörner), Tiroler Volksmuseum, Innsbruck 2018, str. 78–89, z izbranimi primeri iz 17. in 18. stoletja; PRUMMER 2019 (op. 9), passim, z obravnavo vic v okviru Štirih poslednjih reči.

¹⁹ Da naj bi se umetniki izogibali nespodobnostim, je v zvezi z golimi figurami v peklju opozarjal Federico BORROMEO, *De pictura sacra*, 2, Milano 1624, str. 103–106; gl. OEHLER 2018, str. 78–89. Naj ob tem opozorim, da so v moralno rigoroznem 19. in zgodnjem 20. stoletju duše v vicah večkrat upodabljali oblečene, npr. Matija Koželj na sliki *Karmelske Matere Božje iz leta 1893 v Češnjicah pri Blagovici* (gl. Andreja ŽIGON, Borut ROVŠNIK, *Matija Koželj. 1842–1917*, Kulturni center, Muzej Kamnik 1986, str. 82, kat. št. 140, sl. 80–81, tab. XV) ali Peter Neuböck

najrazličnejše načine mučijo hudobci, so tisti, ki trpijo v vicah, žalostni in veseli obenem; žalostni zaradi Božje odsotnosti in muk, veseli, ker vedo, da jih čaka nebeško veselje. Njihova nasprotujoča si čustva razkrivajo tako obrazi kot tudi kretnje.²⁰ Polni upanja obračajo pogled navzgor, zraven pa točijo solze. Roke sklepajo v molitvi ali pa jih, če so že blizu izhoda, iztezajo k rešitvi.²¹ Iz brezna jih dvigajo angeli, včasih s pomočjo rešilnih sredstev, kot sta škapulir in rožni venec.²² Angeli jih tudi tolažijo in usmerjajo njihovo pozornost k Odrešeniku. Demonov v vicah baročnega časa praviloma ni,²³ na njihovo delovanje pa morda spominjajo verige, s katerimi so tu in tam vklenjene posamezne duše in ki jih na Slovenskem le malokje srečamo.²⁴

Kompleksnejše upodobitve vic so dopolnjene z motivom priprošnje: največkrat gre za Marijo Priprošnjico pred Kristusom Odrešenikom oziroma pred sv. Trojico, včasih tudi za posamezne svetnike ali večjo svetniško skupino. Obsežnejši koncepti, razširjeni z nebeščani in zemljani, so redki, taki, ki bi hkrati prikazovali vse štiri poslednje reči (*quattuor novissima*), pa v slovenskem bratovščinskem gradivu doslej niso zabeleženi. V nekaterih primerih se skupaj z vicami pojavlja prizor smrti, ki je povezan zlasti z marijanskimi bratovščinami in njihovimi rešilnimi sredstvi, predvsem rožnim vencem in škapulirjem, pridružuje pa se tudi drugim tematikam, mdr. evharistični.

Motiv srečne smrti je vizualizacija človekove zadnje ure, ki je postajala z uveljavljanjem nauka o vicah za njegovo večno usodo vse odločilnejša. O umetnosti umiranja so vernike v potridentinskem času poučevali krščansko-humanistični priročniki tipa *Ars moriendi*.²⁵ Prvo delo s tem

na reliefnem antependiju oltarja Brezmadežne iz let 1905–1906 v cerkvi sv. Jožefa v Celju, vendar pa je slednji med plameni pustil tudi nekaj golih duš in morda s tem nakazal, da so bolj oddaljene od rešitve (gl. Marijan MAROLT, *Dekanija Celje. 1: Cerkvni spomeniki v Celju*, Maribor 1931, str. 96–97; Jože CURK, *Topografsko gradivo. 1: Sakralni spomeniki na območju občine Celje*, Celje 1966, str. 36).

²⁰ Federico Borromeo je o tem zapisal: *Podoba vic mora biti taka, da poudari bolečino skupaj z veseljem duš, ki tam trpijo, a vedo, da bodo iz tega izšle*. Opozarjajoč na kontrastna čustva, je med drugimi umetniškimi deli, ki jih je imel v svoji biblioteki, izpostavil podobo, ki prikazuje obup pogubljenih, žalovanje duš v vicah in veselje zveličanin, gl. BORROMEIO 1624 (op. 19), str. 103–106; prim. OEHLER 2018 (op. 18), str. 81. Upodobitve poslednjih reči, mdr. tudi vic, so umetnikom omogočale upodabljanje različnih psihičnih stanj, gl. Christine GÖTTLER, In den Vier letzten Dingen finden Barokkünstler ein Experimentierfeld für die Darstellung psychischer Bewegung, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 320–321, kat. št. 118; PRUMMER 2019 (op. 6), str. 273–279, 412–413.

²¹ Umetniki so umrle že v poznem srednjem veku upodabljali v molitveni drži, da bi vice, kjer vlada upanje, ločili od pekla, gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 527. V poznem srednjem veku najdemo tudi primer, da so duše v vicah opremljene z orodji njihovega poklica, npr. na epitafu Siewerta Granzina iz leta 1492 v Kolbergu, gl. HALM 1937 (op. 18), str. 1089, sl. 4.

²² Napoved poznejšega motiva angelov, ki ponujajo rajnim roko, da bi jim pomagali iz kraja očiščevanja in jih dvignili v nebo, vidi LE GOFF 2009 (op. 4), str. 478, v dominikanskih pridigah (*exempla*) iz 13. stoletja, in sicer v primeru nekega redovnega brata, ki so ga v vice prišli iskat angeli in ga odpeljali v raj.

²³ Federico Borromeo je o tem zapisal: *Med kazni očiščevališča je mogoče vmešati kako figuro angela, ki duše tolaži, jih vodi v te muke ali pa jih jemlje iz njih, odlična izbira pa bo, da se izključi iz vic kakršnokoli figuro demonov, saj je že dovolj mučenja brez njihove divjosti in okrutnosti*, gl. BORROMEIO 1624 (op. 19), str. 103–106. Teološko je »hudiče sicer nagnal iz vic« že Albert Veliki, »a jih je pripustil v njihovo neposredno bližino«, gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 390.

²⁴ V verige vklenjene duše v vicah srečamo npr. na oljni sliki bratovščine Marije Tolažnice oz. črnega pasu iz zasebne zbirke in na podobi bratovščine Jezusa, Marije in Jožefa iz Godoviča. Več o tem v nadaljevanju.

²⁵ Za *Ars moriendi* gl. mdr. Wilhelm Ludwig SCHREIBER, Hildegard ZIMMERMANN, *Ars moriendi, Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, 1 (ur. Otto Schmitt), Stuttgart 1937, stp. 1121–1127 (https://www.rdklabor.de/wiki/Ars_moriendi (3. 5. 2022)); Jochen HESSE, *Ars moriendi. Die Kunst, zwischen den Versuchungen der Teufel und den Ermahnungen der Heiligen heilsam zu sterben*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 262–265, kat. št. 75; PRUMMER 2019 (op. 6), str. 171–179. O odločilnosti poslednjih trenutkov življenja gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 349, 440–441. Potridentinska *Ars moriendi* intenzivneje poudarja človekovo svobodno voljo, moč zakramentov ter intercesijsko vlogo Cerkve in svetnikov, gl. Elizabeth C. TINGLE, *Purgatory and Piety in Brittany 1480–1720*, Farnham 2012 (Catholic Christendom 1300–1700), str. 69.

naslovom je nastalo na začetku 15. stoletja in se je po iznajdbi tiska zelo razširilo, med ljudi pa je prodrla zlasti okrajšana verzija, t. i. lesorezna knjiga z enajstimi podobami, ki predstavljajo pet skušnjav, s katerimi umirajočega zapeljuje hudobni duh, in pet tolažb, s katerimi mu nebeščani pomagajo skušnjave premagati,²⁶ ter zaključni prizor smrti, ko dušo umrlega naposled sprejmejo angeli, peklenščki pa se razočarani vračajo v pekel. Srednjeveško tradicijo so nadaljevali številni novoveški pisci, med njimi tudi slavni Robert Bellarmin s knjigo *De arte bene moriendi* (1620). Bratovščine so tovrstno literaturo razdeljevale med člane, da bi se ti dobro pripravili na smrt. Od del, ki so jih razširjale na Slovenskem, naj izpostavimo *Ars bene moriendi* dominikanca Evstahija Od rožnega venca (1677),²⁷ *Piae considerationes ad declinandum a malo et faciendum bonum cum Iconibus Viae Vitae Aeternae* jezuita Antona Sucqueta (1672),²⁸ *Methodus ad eos adiuvandos, qui moriuntur* jezuita Juana Alfonsa Polanca (1744)²⁹ in *Veritates christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* Henrika Baldeja (1750).³⁰ Sucquetova knjiga je zanimiva zaradi ilustriranih »pobožnih razmišljanj« (te je na Dunaju vrezal Johann Martin Lerch), s katerimi bralca spodbuja h krepostim in ga tako usmerja na »pot večnega življenja«. ³¹ Na več tovrstnih knjižnih izdaj je opozoril Matija Ogrin: od domačih piscev med drugim na priročnik Matije Kastelca za pripravo bolnikov na smrt (1682) in Jakoba Škerla *Myrrhen-Gärtlein* za dosego srečnega konca (1670, 1690).³²

²⁶ Kot prva je prikazana skušnjava proti veri: ker mu hudobni duh prišepetava verske dvome (kažoč Jude in pogane (kraljico iz Sabe), flagelanta in samomorilca), je umirajoči v skušnjavi, da bi se odrekel luči vere, vendar pa namesto tega ob podpori nebeščanov (Bog Oče, Kristus, Mojzes in Marija s svetniki) potrjuje svojo vero v Boga. Sledi skušnjava obupa, h kateri ga navajajo peklenščki z opozarjanjem na storjene grehe (prešuštvo, poneverba, rop in umor), vendar umirajoči najde obnovljeno upanje v Božjem odpuščanju (nanj ga spominjajo skesani Peter ter spreobrnjeni Savel, Dizma in Marija Magdalena). Sledečo skušnjavo nepotrpežljivosti v trpljenju premaga s potrpežljivostjo, h kateri ga opominjajo Bog Oče (s puščico), Kristus Trpin in sveti mučenci (Barbara, Katarina, Lovrenc in Štefan). Skušnjavo prevzetnosti zaradi svojih posvetnih dosežkov, h kateri ga hudički spodbujajo s kronami (ob tem mu Bog Oče za zgled postavlja otroke), zavrne ob spominjanju na svoje pretekle grehe (na napuh namiguje padli Lucifer, na ponižnost Anton Puščavnik). Skušnjavo navezanosti na svetne dobrine (skoposti), ki jih predstavljajo hiša z vinsko kletjo, hlev s konjem ter svojci in prijatelji, zbrani ob njegovi smrtni postelji, premaga z odvrnitvijo od njih in s sprejetjem ločitve (v tolažbo so mu Križani z Marijo, Dobri Pastir in pametne device), gl. mdr. SCHREIBER, ZIMMERMANN 1937 (op. 25), stp. 1122.

²⁷ Zasebni meditaciji namenjena knjiga *Ars bene moriendi* p. Evstahija Od rožnega venca je izšla v Augsburgu leta 1673, v slovenskem gradivu pa se omenja izdaja iz leta 1677, gl. Ana LAVRIČ, Bratovščine v ljubljanskih škofijskih protokolih 17. in 18. stoletja, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 36/1, 2013, str. 42. Za razlago naslovne grafike s prizorom umirajočega, po katerega prihaja Smrt, spremljajo pa ga Vera, Upanje in Ljubezen, gl. PRUMMER 2019 (op. 6), str. 263–264.

²⁸ Knjiga je izšla na Dunaju leta 1672, člani jezuitske latinske kongregacije pa so jo dobili za novo leto 1712, gl. MENAŠE 1994 (op. 1), str. 45; prim. Matija OGRIN, Bratovščinske iskre. Duhovna besedila baročnih bratovščin na Slovenskem, *Acta historiae artis Slovenica*, 21/2, 2016, str. 83. Za dunajsko izdajo z bakrorezi Boetiusa a Bolswertga gl. PRUMMER 2019 (op. 6), str. 260–261.

²⁹ OGRIN 2016 (op. 28), str. 85. Delo je prvič izšlo v Macerati leta 1575.

³⁰ Najstarejša izdaja tega zelo priljubljenega dela je s konca 17. stoletja, gl. OGRIN 2016 (op. 28), str. 85.

³¹ V razmišljanju o smrti avtor začena pogovor z bralcem, ki noče umreti in zapustiti slave, bogastva itd., vendar pa smrti nihče ne uteče. V nadaljevanju razlaga, da je smrt odmev življenja, dobra je posledica dobrega, slaba pa slabega. V poslednji uri, ko umirajočega napada Smrt in ga mučijo demoni, bi mu bile v tolažbo kreposti, če pa jih v življenju ni gojil, mu ne morejo pomagati. Navedeno po: MENAŠE 1994 (op. 1), str. 45, 46, 186.

³² OGRIN 2016 (op. 28), str. 55–88.

Smrt in vice v umetnosti Marijinih bratovščin

Marijine t. i. velike bratovščine so članom pomagale v nebesa s svojimi specifičnimi rekviziti: rožnovenska z rožnim vencem, karmelska z rjavim škapulirjem, bratovščina Žalostne Matere Božje s črnim škapulirjem in bratovščina Marije Tolažnice s črnim pasom sv. Avgušтина in sv. Monike. Pobudniki teh bratovščin so bili ustanovitelji oziroma prenovitelji srednjeveških mendikantskih redov (dominikancev, karmeličanov, servitov in avguštincev), pod okriljem katerih so te združbe delovale. Navedene pripomočke so po izročilu prejeli od Marije kot dar, povezan z obljubo njenih posebnih milosti in varstva, zato je prizor, v katerem jim Mati Božja, običajno skupaj z Detetom, darilo izročča, postal osrednja tema umetnostnih naročil omenjenih bratovščin. Pri karmelskih in avguštinskih se je prizoru praviloma pridružil motiv vic, medtem ko so ga rožnovenske vključevale izjemoma, so se pa tu in tam povezale z motivom srečne smrti. Na oba motiva naletimo tudi pri nekaterih drugih Marijinih bratovščinah, ki niso sodile pod mendikantske redove. Umetnostno dedščino marijanskih bratovščin, ki jim je bilo v zadnjih letih posvečeno že precej raziskovalne pozornosti,³³ bomo zato z eshatološkega vidika predstavili na kratko in le z nekaj izbranimi primeri.

Glede na obravnavano temo ima med vsemi navedenimi prednost karmelska bratovščina, katere člani so nosili rjav škapulir, ki jim je po Marijini obljubi zagotavljal, da bodo (pod izpolnjenimi pogoji) rešeni večnega pogubljenja, sabatinska bula papeža Janeza XXII. pa dodatno še, da bodo osvobojeni iz vic prvo soboto po smrti.³⁴ Škapulir je tako postal simbol katoliškega nauka o vicah, ki ga je potridentska Cerkev nasproti protestantom močno poudarjala, zato je razumljivo, da ga na podobah spremljajo verne duše, včasih tudi prizor umiranja. Oboje nazorno združuje slika iz nekdanje frančiškanske cerkve v Brežicah, zdaj hranjena pri frančiškanih v Ljubljani, nastala za tamkajšnjo škapulirsko bratovščino leta 1763 pod čopičem anonimnega mojstra po predlogi Franca Jelovška (sl. 1). V kompozicijo vključuje izročanje škapulirja sv. Simonu Stocku, sabatinsko bulo, na katero z žezlom kaže Bog Oče, prizor, v katerem angel rešuje iz vic duše, ki jih varuje okrog

1. Škapulirska Mati Božja s sv. Simonom Stockom, sabatinsko bulo, dušami v vicah in umirajočo članico bratovščine, slika iz frančiškanske c. v Brežicah, 1763, frančiškanski samostan, Ljubljana

³³ Gl. LAVRIČ 2016 (op. 1), str. 119–176.

³⁴ Za škapulir gl. Silke EGBERS, Skapulier, *Marienlexikon* (ur. Remigius Bäumer, Leo Scheffczyk), 6, St. Ottilien 1994, str. 184–185; MENAŠE 1994 (op. 1), str. 189.

2. Marija Tolažnica s sv. Avguštinom in sv. Moniko ter dušami v vicah, tretja četrtina 18. stoletja, božjepotna c. Marijinega vnebovzeta, Nova Štifta

3. Rožnovenska Mati Božja s sv. Dominikom in sv. Katarino Siensko ter dušami v vicah, šestdeseta leta 18. stoletja, ž. c. sv. Jerneja, Slovenska Bistrica

vratu ovešen škapulir, in prizor umiranja, ko angel v moči škapulirja, ki ga nosi članica na smrtni postelji, odganja od nje hudobne duhove. Motiv nadaljuje srednjeveško tradicijo *Ars moriendi* in jo prilagaja potridentskim razmeram.³⁵

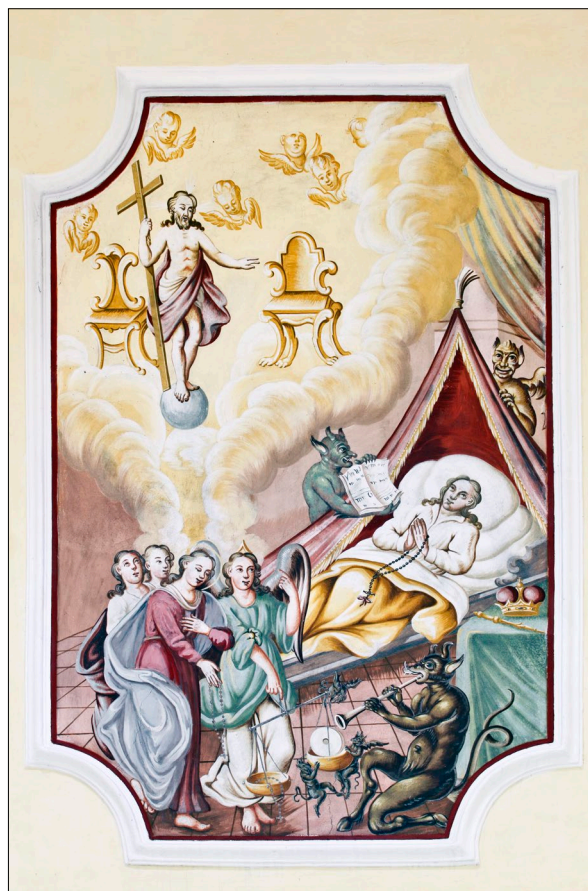
Za bratovščino črnega pasu si kot primer pogledjmo oltarno sliko istoimenske bratovščine, ustanovljene leta 1761 pri Novi Štifti pri Ribnici (sl. 2). V prizoru izročanja rekvizita sv. Avguštinu in sv. Moniki se podoba zgleduje po spominski grafiki nadbratovščine svetega pasu pri ljubljanskih avguštincih (iz leta 1716),³⁶ v spodnjem delu kompozicije, ki jo zapolnjuje krajina, pa odstopa od nje. Anonimni slikar je v ozadju prikazal z gorami obdano ravnico, na kateri se dviga cerkev, in pečino, pod katero stoji trdnjava, v ospredje pa je postavil na široko odprto v ognju žarečo votlino. Sredi plamenov so vidne tri moške duše v molitveni oziroma spokorniški drži, medtem ko

³⁵ Za sliko gl. MENAŠE 1994 (op. 1), str. 190, sl. 157, z atribucijo Francu Jelovšku; Barbara MUROVEC, Zbirka slik v frančiškanskem samostanu v Ljubljani, *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc), Ljubljana 2000, str. 363–365; Ana LAVRIČ, Zgodovinska in umetnostna dediščina frančiškanskih bratovščin, *Acta historiae artis Slovenica*, 19/2, 2014, str. 104–105, sl. 14; LAVRIČ 2016, str. 140, 143, sl. 33.

³⁶ Za grafiko gl. Ana LAVRIČ, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine pri redovnih cerkvah, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 34/1, 2011, str. 45–46.

ženski dvigata roki proti usnjenemu pasu, s katerim ju bo putto potegnili iz vic, kar spominja na podobne prizore reševanja s škapulirjem in kaže na njuno motivno soodvisnost. Večji angel v letu čez pokrajino nosi v nebesa že osvobojeno v belo oblečeno žensko dušo. Med slikami s predstavitvijo izročanja svetega pasu ikonografsko izstopa tudi Marija Tolažnica s sv. Avguštinom, sv. Moniko in sv. Nikolajem Tolentinskim iz zasebne zbirke, domnevno štajerske provenience, in sicer zaradi verige, v katero je vklenjena s hrbtni strani vidna moška figura v vicah.³⁷

Na rožnovenskih upodobitvah se duše v vicah ob izročanju rekvizita pojavljajo poredkoma³⁸ in pod očitnim vplivom škapulirskih bratovščin, kot na primer v župnijski cerkvi sv. Jerneja v Slovenski Bistrici, kjer se na Marijo in Dete, ki izročata molek sv. Dominiku in sv. Katarini Sienski, iz ognjenih zubljev proseče ozirajo tri moške figure; pozno-baročno delo anonimnega mojstra spominja na čopič Martina Johanna Schmidta (sl. 3).³⁹ Bolj kot te so se uveljavile upodobitve srečne smrti kot nasledek molitve rožnega venca. Nedvomno najzanimivejši slovenski primerek je Janezu Mihaelu Rainwaldtu pripisana freska v Tomišlju, nastala okoli leta 1729, ko je bila pri cerkvi ustanovljena rožnovenska bratovščina (sl. 4). Kompozicija združuje več motivov, in sicer skušnjave umirajočega, tehtanje njegove duše in njegovo individualno, posebno sodbo. V prizadevanju hudobnih duhov, ki ga obkrožajo ob smrtni postelji, bi lahko prepoznali vseh pet »tradicionalnih« skušnjav – odvratanje od vere, obup, nepotrpežljivost, napuh in navezanost na tu-zemske dobrine, čeprav prva in tretja nista konkretnje izraženi. Morda ga skuša od vere odvrniti prvi hudič, ki preži za njegovim zglavjem, medtem ko ga drugi s spiskom njegovih grehov spravlja v obup, tretji, ki na tleh sedeč muzicira na kljunasto flavto, pa hkrati mami z užitki in navezuje na minljive dobrine. Skušnjavi prevzetnosti, ki jo simbolizirata na mizico odložena krona in žezlo, se je umirajoči z molitvijo rožnega venca že odpovedal, njegovo nepotrpežljivost pa morda izrabljajo trije majhni peklenščki, ki se obešajo na tehtnico v rokah nadangela Mihaela. Čeprav dodatno obtežujejo skodelo z grehi umirajočega, predstavljenimi z mlinskim kamnom, jo je rožni venec

4. Janez Mihael Reinwaldt: Rožni venec rešuje umirajočega, freska v ladji, ok. 1729, ž. c. Device Marije sv. rožnega venca, Tomišelj

4. Janezu Mihaelu Rainwaldtu pripisana freska v Tomišlju, nastala okoli leta 1729, ko je bila pri cerkvi ustanovljena rožnovenska bratovščina (sl. 4). Kompozicija združuje več motivov, in sicer skušnjave umirajočega, tehtanje njegove duše in njegovo individualno, posebno sodbo. V prizadevanju hudobnih duhov, ki ga obkrožajo ob smrtni postelji, bi lahko prepoznali vseh pet »tradicionalnih« skušnjav – odvratanje od vere, obup, nepotrpežljivost, napuh in navezanost na tu-zemske dobrine, čeprav prva in tretja nista konkretnje izraženi. Morda ga skuša od vere odvrniti prvi hudič, ki preži za njegovim zglavjem, medtem ko ga drugi s spiskom njegovih grehov spravlja v obup, tretji, ki na tleh sedeč muzicira na kljunasto flavto, pa hkrati mami z užitki in navezuje na minljive dobrine. Skušnjavi prevzetnosti, ki jo simbolizirata na mizico odložena krona in žezlo, se je umirajoči z molitvijo rožnega venca že odpovedal, njegovo nepotrpežljivost pa morda izrabljajo trije majhni peklenščki, ki se obešajo na tehtnico v rokah nadangela Mihaela. Čeprav dodatno obtežujejo skodelo z grehi umirajočega, predstavljenimi z mlinskim kamnom, jo je rožni venec

³⁷ Za sliko gl. LAVRIČ 2016 (op. 1), str. 161, sl. 67 na str. 159.

³⁸ Za motiv vic v povezavi z rožnim vencem gl. Lutz UNBEHAUN, Das Rosenkranzgebet erlöst Seelen aus dem Fegefeuer, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 296–297, kat. št. 99.

³⁹ LAVRIČ 2016 (op. 1), str. 128, sl. 14.

5. Rožni venec pomaga umirajočemu, pristopnica bratovščine vednega rožnega venca pri ljubljanskih avguštincih, natisnili Widmanstätterjevi dediči, detajl, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana

Ewiges Uhrwerk, selig zu sterben, und ewig zu leben.

Ich hab meine Stund

den

Wen mir bewußt, daß nichts gewisser als der Tod, und nichts ungewisser als die Sterbstund. Ich auch beherzige, daß mein ewiges Heil daran lieget. Darum nimme ich mir für (ohne Verbindung einiger Sünd) die benannte Stund zubringen zu Trost deren wirklich mit dem bitteren Tod kämpfenden Brüdern und Schwestern des ewigen Rosenkranzes.

In dieser Stund solle der marianische Psalter mit 15. Gesäß, das ist 3 heilige Rosenkranz, jeder mit 5 Gesäß gebettet werden. Nach jedem Gesäß oder Zehner soll man betten den heiligen Glauben, und darauf die nachfolgende Wort: Durch dein heilige Verlassung, und bitteren Tod, o gütigster Jesu, erbarme dich der Sterbenden, und verlaß sie nicht in ihren Todesnöthen, Amen.

Der diese Wort nicht kann, kette zu End der Stund einmal 3 Vater unser, 3 Ave Maria, und ein Glauben, und mag dieses Gebeth verrichtet werden zu Haus, oder in der Kirchen, stehend, oder gehend, ic.

Am Tag deiner Stund, oder am Tag zuvor wirst du dich mit vorgehender Beicht und heil. Communion versehen lassen, und vor deinem Tod verschaffe, daß dein Zettel an das Ort da du ihn empfangen geliefert werde. Jährlich solle man an dem nächsten Sonntag nach aller Seelentag die allgemeine Communion für die Abgestorbene aus dieser Andacht in der Prediger oder Erzbruderschaft kirche verrichten. Der seine Stund zu betten verhindert, oder verabsaumet, lasse dafür eine Seelmess lesen, oder außs nächst die Stund verrichten. So du aber den Psalter auf gemeldte Weiß endest, ehe die Stund verlossen, magst du nach deiner gute Andacht etwas bethe, bist die Stund erfüllet ist, zu Ehren deines heiligen Patron, welcher wird seyn St.

Zu diesem Ende stehet auch frey, einem jeden nach eigenen Belieben mit einem heil. Opfer in seinem Todbeth zu besserer Fortpflanzung dieser heil. Andacht ingedenk zu seyn solches samt den Zettel dem Bruderschaftsvater einzuhändigen.

Geben den 17

Gratz, gedruckt bey den Widmanstät. Erb.

6. Rožni venec pomaga umirajočemu, pristopnica bratovščine vednega rožnega venca v Selnici, natisnili Widmanstätterjevi dediči, ok. 1782, Nadškofjski arhiv Maribor

pretehtal.⁴⁰ Z rožnim vencem v roki se je tehtanju duše pridružila Marija s spremstvom, na nebu pa čaka nanjo Odrešenik s križem. Ob njem stojita dva prestola, pripravljena za posebno sodbo, pred katero bo duša stopila po smrti.⁴¹

Motiv umiranja je prevzela tudi bratovščina vednega rožnega venca za umirajoče. Ta se je pojavila okoli leta 1635 v Bologni in je bila pozneje obdarovana s papeškimi privilegiji. Leta 1640 je bila uvedena pri ljubljanskih avguštincih eremitih kot ena najstarejših tovrstnih molitvenih zvez v nemškem cesarstvu. Vsak član se je obvezal eno uro na leto moliti za tiste, ki tisto uro umirajo. Določena časa, napisanega na pristopnici, se je moral točno držati. Za molitveno uro so bili predpisani vsi trije deli rožnega venca. Grafična pristopnica ljubljanske bratovščine kaže umirajočega na smrtni postelji, ob njem kleči avguštinski pater s križem, na mizici so odloženi rekviziti za previdenje z zakramenti (sl. 5).⁴² Hudobni duh v podobi zmaja poražen odhaja, medtem ko iz nebes sijejo na umirajočega žarki milosti, ki prihajajo od Marije z Otrokom v naročju in rožnim vencem v rokah. Dogodku prisostvujeta sv. Dominik kot začetnik rožnovenske pobožnosti in sv. Avguštin kot zaščitnik avguštinskega reda, pri katerem je bratovščina delovala. Nekoliko drugačno, precej bolj razširjeno varianto srečne smrti predstavlja pristopnica leta 1782 ustanovljene bratovščine vednega rožnega venca (im. tudi mrtvaška) iz Selnice ob Dravi (sl. 6).⁴³ V sobi s šahastim tlakom leži na postelji moški, na katerega čaka smrt v podobi okostnjaka s peščeno uro in se pripravlja, da bo zabodla vanj svojo puščico. Umirajoči se od tega sveta poslavlja z rožnim vencem v roki. Ob njem v spremstvu asistenta stoji duhovnik, ki mu je podelil poslednje zakramente (v roki drži križ, rekviziti pa so odloženi na mizici ob vznožju postelje). Na dogodek zreta iz nebes Marija Kraljica in Jezušček z zemeljsko oblo, skupaj z žarkom pa se spušča v sobo angel z velikim rožnim vencem. Nad Marijo se vije trak z napisom *Ewiger Rosenkranz*, tega pa nazorno predstavljata dve urini številčnici, dnevna s soncem in nočna z luno na sredini, ki skupaj zajemata vse ure dneva. Skozi okni v zidu se na levi strani odpira pogled v cerkev, kjer mašnik pred Križanim na oltarju pravkar povzdiguje sv. Rešnje telo, na desni pa v vice, kjer angel v istem trenutku prihaja po dušo, da jo bo dvignil v nebesa. Upodobitev maše pri privilegiranem oltarju je ena redkih v slovenskem bratovščinskem gradivu.⁴⁴ Selniški podobne različice so bile v rabi tudi še v 19. stoletju.

Z eshatološko tematiko so bile povezane tudi druge Marijine bratovščine, ki jih ne prištevamo med t. i. velike, predvsem seveda tiste, katerih skrb se je še posebej osredotočala na umirajoče. Ena takšnih je bila bratovščina z imenom Pomoč umirajočim za srečno zadnjo uro, ki je od leta 1713 delovala pri Šentpetru v Ljubljani. Podoba njene patrone, Marije Pomočnice umirajočih, je leta 1734 za njen oltar naslikal Valentin Metzinger (sl. 7). Spodnji del platna zavzema ležišče s starcem v zadnjih

⁴⁰ Za boj angelov in hudičev za dušo gl. mdr. Bodo BRINKMANN, *Die Seele verläßt den Leichnam und wird von Engeln und Teufeln umkämpft*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 272, kat. št. 82.

⁴¹ MENAŠE 1994 (op. 1), str. 186–187; LAVRIČ 2016 (op. 1), str. 135, sl. 24 na str. 134.

⁴² Za bratovščino in pristopnico, ki so jo natisnili Widmanstätterjevi dediči v Gradcu, gl. LAVRIČ 2011 (op. 36), str. 43–44. Za previdevanje umirajočih gl. mdr. Marius WINZELER, *Mit den Sakramenten unterwegs zu einem Sterbenden*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 266–267, kat. št. 76.

⁴³ Grafiko so natisnili Widmanstätterjevi dediči v Gradcu. Izvod hrani Nadškofijski arhiv Maribor (NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 15/15). Več o bratovščini, njenih molitvenih obveznostih in grafičnem listu v: Matjaž AMBROŽIČ, *Zanimivosti iz delovanja predjožefinskih bratovščin na slovenskem Štajerskem*, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 38/1, 2015, str. 42, 60–61. Avtor domneva, da se je bratovščina vednega rožnega venca verjetno formirala iz stare rožnovenske bratovščine, in sicer v strahu pred njeno ukinitvijo. Rožnovenska bratovščina je bila v Selnici ustanovljena leta 1648, gl. Matjaž AMBROŽIČ, *Pregled predjožefinskih bratovščin na slovenskem Štajerskem*, *Acta historiae artis Slovenica*, 19/1, 2014, str. 30.

⁴⁴ Selniški enaka je npr. varianta pristopnice iz leta 1767, ki jo hrani Pokrajinski muzej Maribor.

7. Valentin Metzinger: *Marija Pomočnica umirajočih*, 1734, ž. c. sv. Petra, Ljubljana

nos Virgo gloriosa; Libera nos Virgo benedicta), moledujoče ozirajo na Marijo (sl. 8).⁴⁶ Naj ob tem zgolj opozorimo še na sezname umrlih članov kongregacije, ki izstopajo s simboličnimi podobami smrti in človeške minljivosti pa tudi z dekorativno oblikovanim besedilom o dolžnosti živih članov do umrlih, tj. o obveznih molitvah in svetih mašah.⁴⁷

zdihljajih. Medtem ko ta v rokah stiska razpe-
lo, njegovo zglavje podpirata angelska mlade-
niča, zraven stoječi duhovnik z molitvenikom
pa ga s kazalcem opozarja na Marijino nav-
zočnost. Ta se v spremstvu angelov prikazuje
na nebu kot Brezmadežna z Detetom, oprta
na zemeljski globus, z luno pod nogami in
vencem dvanajstih zvezd okoli glave. Njen
široko razprostrti plašč spominja na mo-
tiv Zavetnice, ki pod svoje varstvo sprejema
tudi umirajočega. Prizoru slovesa pridružena
ženska oseba, po nekaterih razlagah članica
bratovščine, pooseblja pomoč in priprošnjo
za odhajajočo dušo. S tolikšno podporo se
umirajoči lažje upira peklenskima skušnjav-
cema, ki sta se namestila k vznožju ležišča
(zraven stoji tudi mizica z rekviziti) in ga ho-
četa z opozarjanjem na njegove grehe pahnuti
v obup; eden od njiju namreč drži seznam s
seštevki grehov oziroma let kazni, ki naj bi jo
njegova duša morala prestati v vicah.⁴⁵

Ikonografsko je zanimiva tudi likov-
na dediščina kongregacije Brezmadežnega
spočetja, ki je od leta 1624 delovala pri lju-
bljanskih jezuitih. Frontispic njene matri-
kule kaže Brezmadežno v nebeški slavi in
njene častilce na zemlji, in sicer na levi (Ma-
rijini desni) strani papeža, cesarja in druge
cerkvene dostojanstvenike, na desni laične
kongreganiste z rožnimi venci v rokah, na
sredini pa rajne člane v očičujočih plame-
nih vic, ki se odpirajo za gričem v ozadju.
Verne duše se s prošnjo, naj jih reši (*Libera*

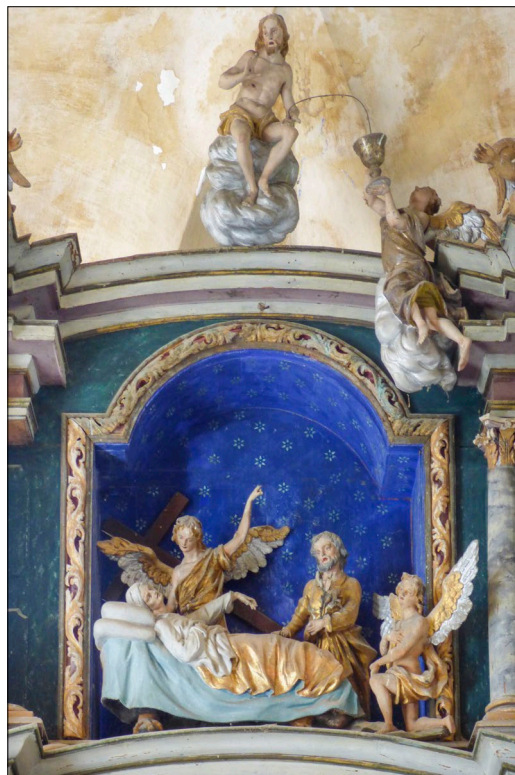
⁴⁵ Za sliko in bratovščino gl. MENAŠE 1994 (op. 1), str. 188; Anica CEVC, *Valentin Metzinger 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja*, Narodna galerija, Ljubljana 2000, str. 114–115, kat. št. 80; KEMPERL 2002 (op. 1), str. 37, 39–40; Ana LAVRIČ, *Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine v župnijskih cerkvah in podružnicah, Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Franceta Martina Dolinarja* (ur. Jure Volčjak), Ljubljana 2011 (= *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 34/2), str. 311–312.

⁴⁶ MENAŠE 1994 (op. 1), str. 100–101; LAVRIČ 2010 (op. 2), str. 262–263.

⁴⁷ Za ilustrirane sezname umrlih kongreganistov gl. LAVRIČ 2010 (op. 2), str. 268–269.

8. Brezmadežna s člani kongregacije Brezmadežnega spočetja, frontispic matrikule istoimenske bratovščine pri ljubljanskih jezuitih, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana

9. Ferdinand Gallo (pripisano): Sv. Jožef kot pomočnik v smrti uri, oltar Žalostne Matere Božje, p. c. sv. Pankracija, Lemberg

T. i. velike bratovščine Žalostne Matere Božje svojim podobam praviloma niso dodajale vernih duš, sam motiv Pietà pa se običajno pojavi v vsebinski zvezi z bratovščinami Jezusovega smrtnega boja, ki so v svojo ikonografijo vice vključevale in o katerih bomo več spregovorili v nadaljevanju. V pasijonskem kontekstu naletimo tudi na zelo zanimiv, na Slovenskem izjemen primer srečne smrti.⁴⁸ Gre za prizor v atiki oltarja Žalostne Matere Božje v cerkvi sv. Pankracija v Lembergu pri Sladki Gori (sl. 9).⁴⁹ Starodavna cerkev ima opremo iz časa barokizacije. Omenjeni oltar stoji v južni kapeli, prizidani k cerkvi na začetku 18. stoletja. Kot pove napis v atiki, je bil oltar postavljen leta 1716 pod lemberškim župnikom Gregorjem Martinom Mikcem in uglednim (častitim) možem Jakobom Feitom.⁵⁰ Neposredne povezave s kako bratovščino ni mogoče razbrati, saj v Pankracijevi cerkvi po doslej znanih virih ni delovala nobena,⁵¹ opozoriti pa je treba na duhovniško bratovščino sv. Mihaela v Mengšu,

⁴⁸ Na motiv me je opozoril Jure Ferlan, ki mi je prijazno posredoval tudi svoj fotografski posnetek.

⁴⁹ Za cerkev in opremo gl. Jože CURK, *Topografsko gradivo. 6: Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah*, Celje 1967, str. 49–52.

⁵⁰ CURK 1967 (op. 49), str. 51, z navedkom napisa v atiki: *17 HOC 16 / ALTARE EST ERECTUM / SUB / R:D:M:G: MIKEZ P: LOCI / ET / HONESTO VIRO JACOBO FEIT* (Mikez je napačno prepisan kot Mirez).

⁵¹ NŠAM, Župnijski fondi, Šmarje pri Jelšah, Knjiga župnije in dekanije, str. 54, navaja samo bratovščine krščanskega nauka v župnijski cerkvi sv. Miklavža v Lembergu, sv. Valentina v podružnični cerkvi sv. Benedikta v Mestinju in Marijinega brezmadežnega spočetja v cerkvi Device Marije (prej sv. Marjete) na Sladki Gori. Podatke sta mi prijazno posredovali kolegi mag. Tina Bratuša in mag. Lilijana Urlep.

katere član je bil župnik Mikec od leta 1713.⁵² Kiparsko domiselna scensko zasnovana figuralna skupina v niši atike je skrčena na glavne akterje. Na postelji ležeči starki je v onemoglosti pravkar omahnila roka. Krepča jo angelski mladenič, ki kaže s prstom proti nebu, medtem ko je njegov tovariš spoštljivo pokleknil k znožju in si položil roko na prsi. Ob znožju stoji sv. Jožef z lilijo v roki in se obrača k umirajoči, za katero je viden velik na ozadje niše prislonjen križ, verjetno njen življenjski križ, ki ga je ob slovesu s tega sveta odložila. Njena duša v podobi ženske oziroma dekllice, ki je na oltarju že dalj časa ni več, omenjajo pa jo starejši pisci,⁵³ se je dvigala k Odrešeniku. Ta sedi na oblakih na vrhu nastavka, pod njim pa lebdi angel, ki v kelih prestreza iz njegovih ran tekočo kri. Nasproti angela se je v času Curkovega popisa še nahajal njegov pendant, ki je držal ščit, nekoč pa je imel tudi meč,⁵⁴ iz česar je mogoče razbrati, da je šlo za nadangela Mihaela, spremljevalca duše k osebni sodbi. Celoten prizor je ikonografsko neobičajen, interpretacije pa so bile doslej večinoma enake, in sicer da gre za upodobitev Marijine smrti. Sergej Vrišer, ki je skupino pripisal Ferdinandu Gallu in okvirno postavil v čas med letoma 1760 in 1770, jo omenja kot Marijino smrt,⁵⁵ kar sta za njim ponovila Jože Curk⁵⁶ in Karin Požin.⁵⁷ Vendar pa je identifikacija prizora vprašljiva in zdi se tudi, da bi skupina, ki se sicer slogovno razlikuje od drugih kipov na oltarju, utegnila biti starejša. K določitvi motiva je treba pripomniti, da vsebuje elemente, ki ji očitno nasprotujejo, čeprav k njej na neki način navajajo sestavine, ki so z Marijo v vsebinski zvezi, kot npr. patrocinijski oltarja, sv. Jožef, ženska duša in angel v viteškem pokleku. Marijina smrt, velika slikarska tema vzhodne in zahodne Cerkve, po bizantinskem obrazcu vključuje lik Kristusa, ki sprejema njeno dušo v podobi dekllice, vendar pa se dogajanje redno odvija v navzočnosti apostolov. Sv. Jožefa v teh prizorih ni, zato njegova asistenca ne kaže na Marijino smrt, ampak na smrt njegove častilke (in s tem verjetno na zasebno naročilo) oziroma splošno na njegovo vlogo zavetnika za srečno smrt. Tudi sv. Rešnja kri se toči v kelih za grešne duše in ne za Marijo, ki se v takšnem kontekstu pridružuje Odrešeniku v vlogi priprošnjice, o čemer več v naslednjem poglavju.

Marija kot priprošnjica duš v vicah

Marija Priprošnjica, ki jo v srednjem veku srečujemo v motivu *Deesis*, na upodobitvah Poslednje sodbe in na t. i. kužnih podobah, je v protireformacijskem času dobila izrazito protireformacijski poudarek.⁵⁸ Po Menašeu začenja vrsto njenih upodobitev na Slovenskem slika iz poznega 17. stoletja

⁵² Lilijana ŽNIDARŠIČ GOLEC, *Kariere duhovnikov na Slovenskem v zgodnjem novem veku. Vzvodi, okoliščine, (samo)reprezentacija*, Ljubljana 2019 (Thesaurus memoriae. Opuscula, 9), str. 48. Mlajši sorodnik Gregorja Martina je bil Janez Krstnik Mikec, ki je prav tako župnikoval v Lembergu in bil od leta 1744 član mengeške bratovščine, znan pa je predvsem po zidavi nove baročne cerkve na Sladki Gori, ki jo je dal poslikati Francu Jelovšku, gl. ŽNIDARŠIČ GOLEC 2019 (op. 52), str. 48–49; Lilijana ŽNIDARŠIČ GOLEC, Mnoge sledi bratovščine sv. Mihaela v Mengšu pri nastanku poslikav Franca Jelovška, *Acta historiae artis Slovenica*, 25/1, 2020, str. 94.

⁵³ CURK 1967 (op. 49), str. 51: *Na vrhu niše plava njena duša v podobi male žene v nebo.*

⁵⁴ CURK 1967 (op. 49), str. 51: *Njegovo kri lovi desni angel v kelih, levi pa drži ščit ter je imel nekoč tudi meč.* Po Curkovem opisu sodeč, nadangel Mihael ni imel tehtnice, s katero bi tehtal dušo.

⁵⁵ Sergej VRIŠER, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, Maribor 1963, str. 116, 154; Sergej VRIŠER, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1992, str. 173, 213.

⁵⁶ CURK 1967 (op. 49), str. 51.

⁵⁷ Karin POŽIN, *Poznobaročni kipar Ferdinand Gallo*, Maribor 2018 (tipkopis magistrskega dela), str. 34, sl. 26, str. 102, sl. 120. Avtorica postavlja skupino v atiki v čas med 1765 in 1770.

⁵⁸ Za Marijino vlogo priprošnje v srednjem veku gl. Susan MARTI, Daniela MONDINI, »Ich manen dich der brüsten min, Das du dem sündner welltest milte sin!« Marienbrüste und Marienmilch im Heilsgeschehen, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 79–90; prim. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 269, 460.

v župnijski cerkvi sv. Marije v Puščavi na Pohorju, kjer je Marijina priprošnja v pokoncilskem duhu usmerjena na duše v vicah, ob tem pa so izpostavljena tudi sredstva, ki pomagajo k odrešenju (sl. 10).⁵⁹ Kompozicija je razdeljena na tri pasove. V zgornjem delu pred Kristusom Sodnikom s križem in šopom strel v rokah ponižno kleči Marija in prosi za duše, prikazane v srednjem pasu, ki jih iz vic osvobajata angela. Medtem ko eden od njiju že dviga dušo, ki nosi škapulir, jim drugi deli rožne vence. V spodnjem delu klečijo predstavniki cerkvene in svetne oblasti, razdeljeni v dve skupini (podobni skupinama pod plaščem tipa Marije Zaveznice), v ospredju pa vrsta svetnikov in svetnic: na levi strani sv. Dominik in sv. Frančišek Asiški, na desni njuna para sv. Katarina Sienska in sv. Klara, na sredini pa sv. Avguštin (z odloženimi škofovskimi insignijami) in sv. Monika (njeno oblačilo je sicer barvno neustrezno). Njihova navzočnost opozarja hkrati tudi na odrešitelske rekvizite, ki so jih širile bratovščine, in sicer na dominikanski rožni venec, pas sv. Frančiška in avguštinski usnjeni pas. Slika, ki jo je Emilijan Cevc poimenoval kar Vsi svetniki in verne duše, se po njegovem opisu »opira na graške vzore, delno celo na de Pomisove rešitve«.⁶⁰

10. Marija kot priprošnjica duš v vicah, pozno 17. stoletje, ž. c. sv. Marije, Puščava

Medtem ko je puščavska slika ostala osamljena, je na nadaljnjo produkcijo vplivala grafika, ki jo je na Bogenšperku po risbi iz Valvasorjeve zbirke vrezal Andrej Trost (sl. 11–12).⁶¹ Kvalitetno lavirano perorisbo sem pred leti povezala z ljubljansko diskalceatsko cerkvijo sv. Jožefa in njenim

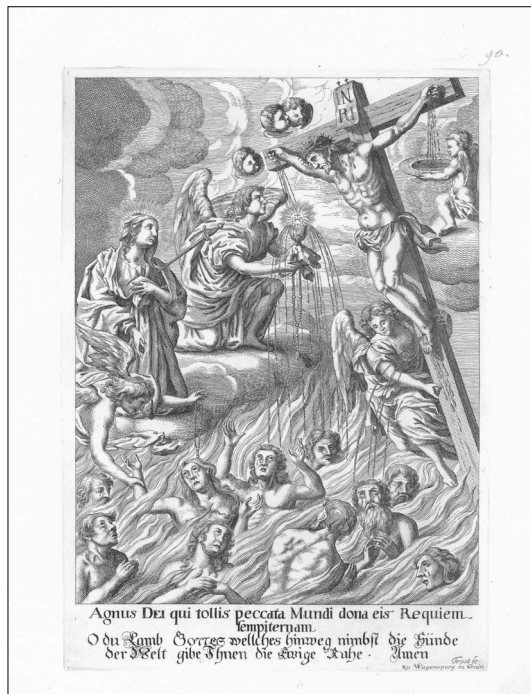
⁵⁹ Za opis slike gl. MENAŠE 1994 (op. 1), str. 139–140, sl. 87.

⁶⁰ Emilijan CEVC, Slikarstvo 17. stoletja, *Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem*, 1, Narodna galerija, Ljubljana 1968, str. 68; prim. Ksenija ROZMAN, Katalog razstavljenih del. Slikarstvo, *Umetnost 1968* (op. 60), str. 146, kat. št. 76, ki sliko navaja pod imenom *Škapulirska Marija*.

⁶¹ Risba in grafika sta del Valvasorjeve zbirke v Metropolitanski knjižnici v Zagrebu. Za risbo gl. *Vnderschiedliche geistliche vnd weltliche Riß, vnd Zeichnungen, von vnderschiedlichen Mahlern vnd Künstlern gueten vnd schlechten gezeichnet vnd gerissen, auch vnderschiedliche Laub vnd Kränter [sic] Blätter nach dem Leben abgetruckt, welche mit sonderbahrem Fleiß zusamben gabracht durch Johann Weychard Valvasor* (ur. Jure Mikuž, Lojze Gostiša), Ljubljana-Zagreb 2008 (Iconotheca Valvasoriana, 17), sl. 341. Za grafiko gl. *Vnderschiedliche geistliche von Vnser Lieben Frauen vnd Gott dem Allmächtigen Passion Leyden vnd Sterben, auch Miraculose vnd dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen* (ur. Mirna Abaffy, Lojze Gostiša), Ljubljana-Zagreb 2005 (Iconotheca Valvasoriana, 2), sl. 423. Grafika je signirana: *Trost sc: zu Wagensperg in Crain* in opremljena s podnapisom: *Agnus DEI qui tollis peccata Mundi dona eis Requiem sempiternam. O du Lamb GOTTES welches hinweg nimbst die Sünde der Welt gibe Ihnen die Ewige Ruhe. Amen.*

11. Žalostna Mati Božja kot priprošnjica duš v vicah, lavirana perorisba, Valvasorjeva zbirka, Metropolitanska knjižnica, Zagreb

12. Andrej Trost: Žalostna Mati Božja kot priprošnjica duš v vicah, Valvasorjeva zbirka, Metropolitanska knjižnica, Zagreb

bratovščinskim oltarjem Žalostne Matere Božje.⁶² Sklepala sem, da gre za osnutek tamkajšnje oltarne podobe, ki jo je leta 1682 naslikal Sebastijan Verporto, zato sem njemu pripisala tudi risbo in ob tem navedla nekaj argumentov. Posebnost upodobitve je namreč neobičajna združitev Marije Priprošnjice s tipom Žalostne Matere Božje in z močnim poudarkom na rožnem vencu, ki dušam pomaga iz vic. Marija tokrat kleči pred Križanim, čigar Rešnja kri se izliva na trpeče duše. Dogajanje spremljajo angeli: dva prestrezata Kristusovo kri v kelih in na pateno in s tem ponazarjata mašno daritev, tretji opira križ, ki se nagiba k očiščevališču, četrti osvobaja dušo iz plamenov. Goli, v ognjeno morje potopljeni moški in ženske izražajo trpljenje, prošnje in zaupanje. Gre za ponavljajoči se vzorec likov z značilnimi potezami in gibi: eni dvigajo roke kvišku, drugi jih sklepajo v molitvi in prošnji, eden, običajno moški, je v vlogi prostorskega odrivala s hrbtom obrnjen proti gledalcu.⁶³ Trostova grafika se sicer zvesto drži predloge, je pa izgubila pretanjenost, ki odlikuje risbo.⁶⁴ Njuna povezava z diskalceatsko oltarno sliko pa kljub nekaterim elementom, ki jo podpirajo, zbuja dvom

⁶² Ana LAVRIČ, Oprema cerkve in samostana bosonogih avguštincev v Ljubljani, *Acta historiae artis Slovenica*, 17/1, 2012, str. 40–42.

⁶³ Žensko, ki jo angel vleče iz vic, MENAŠE 1994 (op. 1), str. 141, hipotetično prepoznava za Evo, moško figuro zraven nje za Adama, bradato pa za Mojzesa. K temu je treba pripomniti, da starozavezne osebe ne nastopajo med dušami v vicah, ampak v motivu Kristusa v predpeklju (limbu očakov).

⁶⁴ V Valvasorjevi zbirki obstajata tudi risba in po njej izdelana grafika (signirana: *Spillman deli: et scul:*) manjšega formata z istim motivom Marije Priprošnjice, a slabše kakovosti in z nekoliko drugačno kompozicijo, na kateri je križ zasidran v sredino, angeli okrog njega pa držijo *Arma Christi*. Tip Žalostne Matere Božje ju povezuje s Trostovo grafiko in njeno predlogo. Da bi tudi ta različica motiva pobudila kake posnetke, doslej ni znano. Za risbo gl. *Vnderschiedliche* 2008 (op. 61), sl. 288. Za grafiko gl. *Vnderschiedliche* 2005 (op. 61), sl. 424.

in ostaja zgolj hipotetična. Najbolj moteče je, da manjka sv. Nikolaj Tolentinski, sopatron tamkajšnje leta 1665 potrjene bratovščine Žalostne Matere Božje, ki je bila ena najpomembnejših mrtvaških bratovščin na Kranjskem.⁶⁵ Sedež je imela v posebni, k ladji prizidani kapeli (z okostnjakom na strehi), katere postavitev je podprl cesar Leopold.⁶⁶ Na njenem oltarju ali vsaj v kapeli je bil gotovo upodobljen tudi sv. Nikolaj – morda ločeno od Marije, na primer v atiki, lahko pa tudi skupaj z njo. Na slednje bi bilo mogoče sklepati iz Pohlinove bratovščinske knjižice *Sveta, inu nuzna je misl sa te mertve moliti, de bodo od grehov odvesani* (izšla v Ljubljani leta 1769),⁶⁷ ki na naslovnem listu združuje oba patrona (sl. 13). Likovno neambiciozna grafika ima v središče kompozicije postavljen križ, ki ga obletavajo angelske glavice. Iz Jezusove srčne rane teče močan curek krvi, ki ga angelček lovi v kelih, iz njega pa se izliva na duše. Njegov sodrug prinaša dušam v breznu vic rožni venec, kar spominja na Trostovo grafiko. Na oblačni gmoti pod Križanim klečita v vlogi priprošnjikov Žalostna Mati Božja z meči sedmerih bolečin in Nikolaj Tolentinski.

Na Trostovo grafiko se kljub nekaterim razločkom najtesneje naslanja slika v selški podružnični cerkvi sv. Križa v Kališah (sl. 14).⁶⁸ Drži se njene kompozicije in figur, le da jih nekaj dodaja.

Nad Križanim sta se tokrat pojavila Bog Oče in sveti Duh, številčno se je okrepila skupina angelov, ki opirajo križ (eden je prikazan s hrbtni strani), manjši putto se je preselil k napisu, ki v grščini, hebrejščini in latinščini naznanja, da je Jezus Nazarečan judovski kralj, z angelci pa se je zapolnil tudi levi zgornji del platna, kjer se z njihovo pomočjo dviga v nebesa duša v podobi majhne s tančico le rahlo zakrite ženske. Pomembno spremembo je opaziti pri Mariji, ki ne predstavlja več tipa Žalostne Matere Božje. Ob znani predlogi pa problem kališke slike ostaja njena datacija, saj se zaradi tankega barvnega sloja brez spodnjih nanosov zdi kot novejša kopija, ki izstopa tudi s poudarjenimi

13. Žalostna Mati Božja in sv. Nikolaj Tolentinski kot priprošnjika duš v vicah, naslovni list knjige Marka Pohlina *Sveta, inu nuzna je misl sa te mertve moliti*, 1769

⁶⁵ Bratovščina se je leta 1735 pridružila rimski nadbratovščini Jezusa Marije in Jožefa za duše v vicah in pridobila status nadbratovščine. Več o tem LAVRIČ 2011 (op. 36), str. 47–49.

⁶⁶ Ana LAVRIČ, Prispevek k stavbni zgodovini samostana in cerkve bosonogih avguštincev v Ljubljani, *Acta historiae artis Slovenica*, 17/2, 2012, str. 121–122.

⁶⁷ OGRIN 2016 (op. 28), str. 86–87. V knjižici najdemo pravila mrtvaške bratovščine in razne molitve, posebno zanimiv pa je seznam pregreh, zaradi katerih se duša znajde v vicah.

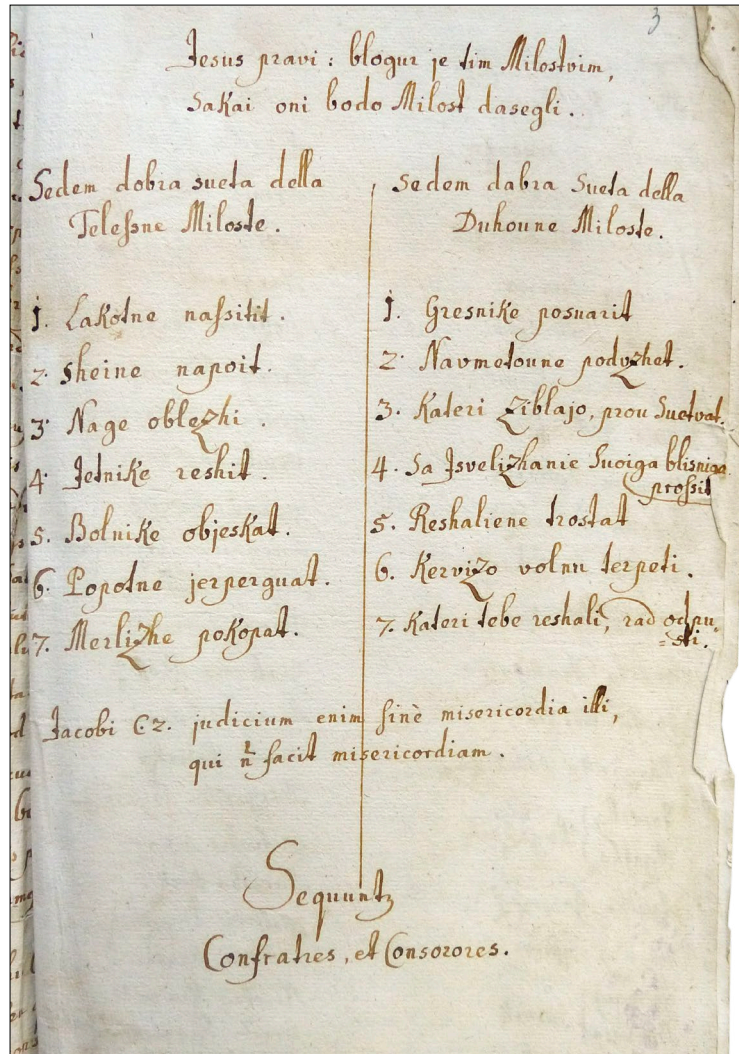
⁶⁸ Cerkev je bila leta 1945 minirana, leta 1985 pa obnovljena. Uničeni veliki oltar zdaj nadomešča slika Marije Priprošnjice.

konturami.⁶⁹ Ko jo je leta 1910 na svojem terenskem ogledu popisal France Stele, si je zabeležil: *Slika »duše v vicah« poleg oltarja, po starem dragocenem originalu.*⁷⁰ Najverjetneje je pri tem imel v mislih nekdanjo, staro kališko sliko (da bi se skliceval na kako drugo predlogo,⁷¹ se zdi manj verjetno), ki naj bi nastala za tamkajšnjo bratovščino Kristusovega trpljenja. Čas njene ustanovitve ni natančneje znan. Njena matrikula je sicer ohranjena, toda nepopolna, tako da uvodnemu prepisu odpustkov, s katerimi je bratovščino obogatil Klemen XII. in so jih člani lahko prejeli pod običajnimi pogoji, manjka zadnja stran.⁷² Na srečo se je ohranila vsaj listina, s katero je isti papež 23. septembra 1732 podelil popolni odpustek pokojnim članom, za katere so se ob določenih dneh darovale maše pri bratovščinskem oltarju.⁷³ Kljub pomanjkljivostim pa matrikula predstavlja zanimivost, ker vključuje tematiko sedmerih del usmiljenja, pomembno za krščansko življenje, kar je treba izpostaviti še zlasti zato, ker med zapuščino bratovščin na Slovenskem ne najdemo tovrstnega likovnega gradiva, kakršnega sicer srečujemo na tujem.⁷⁴ V matrikuli je namreč kot temeljno vodilo kališke bratovščine v slovenščini zapisan

14. Marija kot priprošnjica duš v vicah, p. c. sv. Križa, Kališe

- ⁶⁹ Zaradi teh poudarkov se nekatere duše zdijo izrazito individualizirane, brkata na vrhu skupine pa daje celo vtis avtoportreta.
- ⁷⁰ Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta (ZRC SAZU, UIFS), Terenski zapiski Franceta Steleta, LXXXVIII, 19. 9. 1910.
- ⁷¹ Naj ob tem omenimo, da je Trostova grafika postala (znova) popularna z raziskavami Valvasorjeve zbirke v Zagrebu v tretjem desetletju 20. stoletja. Zbirko je slovenski javnosti »odkril« France STELE, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 9/1–4, 1928, str. 5–50 (za Trostovo grafiko gl. str. 12, 30). Grafika je bila leta 1942 objavljena na novembrski naslovnici Bogoljuba, gl. *Bogoljub*, 21/11, 1942.
- ⁷² Nadškofijski arhiv Ljubljana (NŠAL), Župnijski arhiv (ŽA) Selca, fasc. 10, Razne knjige: Bratovščina Kristusovega trpljenja 1740–1780. Leto prvih vpisov v matrikulo dejansko ni razvidno, zadnji pa segajo še vse do leta 1787. Za prejem odpustkov je bila določena velikonočna nedelja, bratovščina pa je morala izbrati še tri dneve, ki jih je nato potrdil ordinarij.
- ⁷³ Marija ČIPIĆ REHAR, *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. 2: Brevi, župnije, uršulinke, prepisi listin*, Ljubljana 2018, str. 278, regist št. 727. Odpustek je bil mogoč na dan spomina mrtvih in v oktavi tega praznika ter na določen dan v tednu (ordinarij je določil četrtek) skozi vse leto. Ohranjena je tudi obnovitev popolnega odpustka pri privilegiranem bratovščinskem oltarju za obdobje sedmih let, ki jo je izdal Klemen XIV. 5. septembra 1774, gl. ČIPIĆ REHAR 2018 (op. 73), str. 66–67, regist št. 91.
- ⁷⁴ Za srednjeveški primerek gl. Peter JEZLER, *Wer Gute Werke leistet, verkürzt seine Leidenszeit im Fegefeuer und gelangt schneller in den Himmel, Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 190–191, kat. št. 18. V kontekst del usmiljenja mdr. spada tudi: Peter JEZLER, Bernd KONRAD, *Kopfüber schweben Engel ins Fegefeuer hinab, um mit Almosen und Hostien Arme Seelen zu retten, Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 291, kat. št. 97.

15. Telesna in duhovna dela usmiljenja, zapisana v slovenskem jeziku v matrikuli bratovščine Kristusovega trpljenja v Kališah, Nadškofijski arhiv Ljubljana

seznam telesnih in duhovnih del usmiljenja, ki naj bi jih člani opravljali, da bi dosegli srečno smrt in se izognili ostri sodbi (sl. 15). Seznam uvajajo besede iz Jezusovih blagrov (Mt 5,7): *Jesus pravi: blagur je tim Milostvim, sakaj oni bodo Milost dosegli*. V levi koloni so nanizana telesna dela: *Sedem dobra sueta della Telesne Miloste*. 1. *Lakotne nafsittit*. 2. *Sheine napoit*. 3. *Nage oblezhi*. 4. *Jetnike reshit*. 5. *Bolnike objeskat*. 6. *Popotne jerperguat*. 7. *Merlizhe pokopat*; v desni pa duhovna opravila: *Sedem dobra sueta della Duhoune Miloste*. 1. *Gresnike posuarit*. 2. *Navmetoune podvzhet*. 3. *Kateri zibljajo, prou suetvat*. 4. *Sa Isvelizhanie suoiga blisniga profsit*. 5. *Reshaliene trostat*. 6. *Kervizo volnu terpeti*. 7. *Kateri tebe reshali, rad odpusti*. Zaključna misel iz Jakobovega pisma je navedena v latinščini: *Jacobi C2. judicium enim sine misericordia illi, qui non facit misericordiam*.⁷⁵ Likovno vrzel v upodabljanju del usmiljenja na Slovenskem je očitno, tudi kar zadeva bratovščine, zapolnil Kanizijev katekizem s podobami, ki je bil v slovenskem prevodu Janeza Čandka natisnjen v Augsburgu leta 1615.⁷⁶

⁷⁵ »Neusmiljena je namreč sodba za tistega, ki ne izkazuje usmiljenja.« (Jak 2,3)

⁷⁶ Petrus CANISIUS, *Catechismus. Skusi malane figure naprej postavljen*. 1615, Ljubljana 1991, str. 94–108.

16. Marija kot priprošnjica duš v vicah, slika iz p. c. sv. Ane na Grabnu v Novem mestu, frančiškanski samostan Novo mesto

17. Marija kot priprošnjica duš v vicah, kapucinska c. sv. Ane, Škofja Loka

Na sveto Trojico in Marijo brez pasijonskega atributa, ki bi opozarjal na njeno »sotrpljenje«,⁷⁷ naletimo tudi na sliki iz cerkve sv. Ane na Grabnu v Novem mestu (sl. 16). Nekdaj je visela v ladji na severni steni, ko pa so cerkev leta 1952 podrli, so jo prenesli v Smolenjo vas, od koder so jo pred nekaj leti v hrambo prevzeli novomeški frančiškani. France Stele, France Mesesnel in Ivan Komelj so jo videli in popisali še na Grabnu, z omembo, da naj bi nastala v prvi polovici 18. stoletja.⁷⁸ Stele je leta 1925 presodil, da je »nekoliko groba, a zanimiva in vredna ohranitve«, Mesesnel pa leta 1941, da gre za »precej primitivno baročno delo«. Komelj se je po vojni, leta 1946, osredotočil na motiv in zapisal, da kaže Marijo kot posrednico med duhovnikom in Kristusom, prabitim na križu, ki ga nosijo angeli.⁷⁹ Pol stoletja pozneje je Lev Menaše prizor natančneje opredelil,⁸⁰ Helena Ložar Podlogar pa ga je na kratko predstavila v sestavku o cerkvi sv. Ane in ostalinah njene opreme.⁸¹ Slika je reducirana in likovno poenostavljena varianta kališke oziroma njenih predlog.⁸² Na njeni desni visi

⁷⁷ Prim. MENAŠE 1994 (op. 1), str. 141.

⁷⁸ Za Steletove, Mesesnelove in Komeljeve terenske zapiske gl. Helena LOŽAR PODLOGAR, Cerkev svete Ane na Grabnu. Odzvanjanje nekega časa, *Vita artis perennis. Ob osemdesetletnici Emilijana Cevca/Festschrift Emilijan Cevc* (ur. Alenka Klemenc), Ljubljana 2000, str. 373, 378.

⁷⁹ LOŽAR PODLOGAR 2000 (op. 78), str. 378. Slika je bila že ob Steletovem popisu leta 1925 v slabem stanju in v spodnjem delu strgana.

⁸⁰ MENAŠE 1994 (op. 1), str. 141, z navedkom, da je vsaj delno posneta po Trostovi grafiki.

⁸¹ LOŽAR PODLOGAR 2000 (op. 78), str. 378–379 (z repr.).

⁸² Angelski mladenič, ki drži križ, delno spominja tudi na Metzingerjeve upodobitve vizije sv. Janeza Nepomuka (Ribnica, Ljubljana Šempeter, Železniki, Šmartin pri Kranju). Za Metzingerja gl. CEVC 2000 (op. 45), str. 214–215; kat. št. 223, str. 358; kat. št. 124, str. 371; kat. št. 178, str. 397; kat. št. 290.

Križani, nad katerim lebdi Bog Oče in sveti Duh. Iz Jezusove srčne rane brizga curek krvi, ki jo angelca v centralnem delu prestrezata v kelih in se nato čez njegov rob izliva na trpeče duše v vicah. Duše iz plamenov rešuje angelški mladenič, osrednjo vlogo pa igra Marija, ki zanje prosi Sina v značilni pozi srednice in priprošnjice. Povezava slike s kako bratovščino je verjetna, a je doslej ni bilo mogoče ugotoviti. Menaše jo sicer uvršča v skupino del, ki so nastala v vplivnem okolju ali po naročilu Frančiškovih redov.⁸³

V navedeno skupino se uvršča tudi slika Marije Priprošnjice v kapucinski cerkvi sv. Ane v Škofji Loki (sl. 17). Zaradi njenega formata se figure gnetejo v ozkem prostoru, čemur je prilagojen tudi motiv svete Trojice.⁸⁴ Kristus tokrat ne nastopa kot Križani, ampak kot Odršenik, sedeč na Očetovi desnici, kri iz njegove srčne rane pa v kelih lovi angel, ki se spušča k trpečim dušam v vicah. Kelih ponazarja mašno daritev in s tem opominja na dolžnost živih do umrlih, ki so jo opravljale zlasti bratovščine kot kolektivne skrbnice za večno usodo svojih članov. Menaše posebej izpostavlja, da se curka z žezlom dotika Bog Oče, in v tej zvezi, sledeč razmišljanju kapucina sv. Lovrenca Brindiškega,

primerja Marijino priprošnjiško vlogo z Esterino.⁸⁵ Morda kaže ob tem opozoriti še na grafiko Josepha Kollaneka, ki je bila razširjena tudi na Slovenskem, predstavlja pa Marijo, ki prosi za duše, s sklicevanjem na Esterine besede *Naj mi bo podarjeno /... / moje ljudstvo na mojo prošnjo* (Est 7,3).⁸⁶

Poznobaročna slika iz druge polovice 18. stoletja v podružnični cerkvi Povišanja sv. Križa v Vrhpolju⁸⁷ se od zgoraj opisanih razlikuje predvsem v tem, da gledalcu namesto svete Trojice predstavlja zgolj Kristusa, in sicer kot tip Trpina (sl. 18). Ta s trnjevo krono na glavi stoji na oblaku, medtem ko v zraku lebdeča putta v kelihe prestrezata kri iz njegovih ran. Pred njim kleči Marija brez posebnih atributov in s kretnjo desnice opozarja na duše v očiščevališču. Nebesa so se spustila tako nizko, da se je v spodnjem delu kompozicije odprl pogled v krajino z gorami in ravnico z jezerom, s čimer so tudi vice, pogreznjene v jamo v ospredju, dobile konkretnjšo lokacijo. V ognjenih

18. Marija kot priprošnjica duš v vicah, p. c. Povišanja sv. Križa, Vrhpolje

⁸³ MENAŠE 1994 (op. 1), str. 141.

⁸⁴ Morda so sliko uporabljali kot opozorilo na odpustke, ki jih je bilo mogoče nameniti za duše v vicah (npr. za vernih duš dan).

⁸⁵ MENAŠE 1994 (op. 1), str. 141, ob tem opozarja tudi na pridige Janeza Svetokriškega.

⁸⁶ Besedilo na grafiki je zapisano v nemščini. Podobica se mdr. nahaja v zbirki uršulinskega samostana v Ljubljani.

⁸⁷ *Upravna enota Ajdovščina. Občini Ajdovščina in Vipava* (ur. Helena Seražin), 2, Ljubljana 2012 (Umetnostna topografija Slovenije), str. 650, 662, sl. 523.

zubljih trpeče duše točijo solze; pozornost zbujejo markantna moška figura v sredini in ženski z modno pričesko.⁸⁸

Duše v vicah in evharistične bratovščine

Motiv evharistije je pomemben sestavni element upodobitev s prizorom vic, kakor smo doslej videli predvsem pri delih na temo Marijine priprošnje, kjer nanjo neposredno aludira kelih s Kristusovo krvjo, ki mu je ponekod dodana tudi sveta hostija (kot npr. na risbi, hipotetično povezani z ljubljansko diskalceatsko mrtvaško bratovščino, na Trostovi grafiki in od nje odvisni sliki v Kališah).⁸⁹ Slednja je središče kompozicije zavzela na sliki Poveličanje presvetega Zakramenta iz tretje četrtine 18. stoletja v župnijski cerkvi Marijinega vnebovzvetja pri Gradu na Goričkem (sl. 19). Gre za srednjeevropsko baročno modifikacijo slavne Rafaelove Dispute,⁹⁰ združuje pa več motivov, med njimi tudi duše v vicah, ki jih Kristusova spravna daritev na križu (upodobljena na levi strani slike), katere sad je evharistija, rešuje večne smrti. V tem kontekstu je tudi neštivilne svetnike, častilce sv. Rešnjega telesa z Marijo in Janezom Krstnikom na čelu, mogoče interpretirati kot priprošnjike vernih duš. Vice so locirane v podzemlje, nad njimi lebdi nadangel Mihael z ognjenim mečem, na robu prepada pa kleči angel, ki osvobaja dušo iz plamenov, v katerih gori še več drugih oseb.⁹¹

Monštranco s sveto hostijo srečamo tudi v motivu umiranja, kot kaže na primer podobica bratovščine vednega češčenja sv. Rešnjega telesa iz Laškega, ki jo je okoli leta 1773 v Gradcu vrezal Johann Veit Kauperz (sl. 20).⁹² Prizor poudarja zvezo med adoracijo presvetega Zakramenta in srečno smrtjo. Nanjo opozarja duhovnik, ki stoji ob postelji umirajoče članice bratovščine: medtem ko z levico kaže na sv. Rešnje telo, ki ga v monštranci spoštljivo drži angela,

19. Poveličanje presvetega Zakramenta, tretja četrtina 18. stoletja, ž. c. Marijinega vnebovzvetja, Grad na Goričkem

⁸⁸ V vlogi priprošnjice duš v vicah najdemo tudi Marijo Pomagaj. Zanimiv primerek hrani Bogoslovno semenišče v Ljubljani, gl. Marijan SMOLIK, Umetnine v ljubljanskem semenišču, *Vis imaginis. Baročno slikarstvo in grafika. Jubilejni zbornik za Anico Cevc* (ur. Barbara Murovec), Ljubljana 2006, str. 144. Marija Pomagaj z vernimi dušami in prosečo osebo na robu vic pa je upodobljena na grafični podobici v zbirki uršulinskega samostana v Ljubljani.

⁸⁹ MENAŠE 1994 (op. 1), str. 141, interpretira hostijo nad kelihom kot Kristusov monogram.

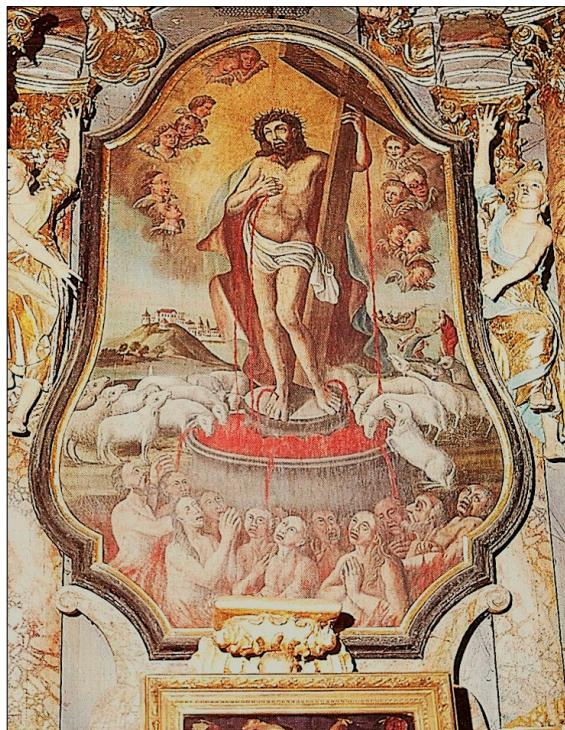
⁹⁰ Graški sliki manjka pomemben zemeljski del.

⁹¹ Za sliko gl. Janez BALAŽIČ, Povišanje sv. Hostije, *Umetnine iz Prekmurja. Od romanike do modernizma* (ur. Janez Balažič), Pokrajinski muzej Murska Sobota, Murska Sobota 2009, str. 134–135, kat. št. 60; LAVRIČ 2017 (op. 2), str. 30–32.

⁹² Maja LOZAR ŠTAMCAR, Prispevek k preučevanju božjepotnih grafičnih podob v 18. stoletju na Slovenskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 26, 1990, str. 68, 81, sl. 35; LAVRIČ 2017 (op. 2), str. 35–36.

20. Johann Veit Kauperz:
Presveti Zakrament in srečna smrt, pristopnica
bratovščine vednega češčenja sv. Rešnjega
telesa v ž. c. sv. Martina v Laškem, ok. 1773,
Semeniška knjižnica, Ljubljana

21. Vodnjak življenja/usmiljenja, oltar Kristusove krvi,
ok. 1760, ž. c. sv. Marjete, Kotlje

desnico usmerja k moškemu in ženski na klečalniku, ki sta zatopljena v češčenje. Prizor je osredotočen na tolažbo odhajajoče duše (na previdenje opozarjajo rekviziti na mizici), odpadle pa so skušnjave, s kakršnimi se je umirajoči spopadal na starejših upodobitvah.

Sveta Rešnja kri je z dušami v vicah povezana v ikonografsko interesantnih mističnih motivih, ki predstavljata Kristusa kot vodnjak življenja in Kristusa v stiskalnici. Vodnjak življenja (*Fons vitae*), imenovan tudi Vodnjak usmiljenja (*Fons misericordiae*), ki ponazarja Kristusovo odrešilno moč, je v slovenskem gradivu izjemen; srečamo ga na nekdanjem bratovščinskem oltarju Kristusove krvi v župnijski cerkvi sv. Marjete v Kotljah na Koroškem (sl. 21). Oltar, pripisan slovenjegraški delavnici Janeza Jurija Mersija, naj bi nastal okoli leta 1760, s podobo pa ga je dopolnil slikar iz bližine Janeza Andreja Straussa.⁹³ V središču kompozicije stoji Kristus trpin, čigar kri, vir življenja in božjega usmiljenja, priteka iz njegovih peterih ran in napolnjuje vodnjak, iz katerega se napajajo ovce (verniki), hkrati pa tudi duše, ki jih žgejo plameni vic.⁹⁴ Na dnu slike nagnetene moške in ženske figure se proseče in z upanjem ozirajo kvišku. Dogajanje je postavljeno v krajino, ki spominja na domače okolje, prizor Petrove hoje po vodi pa naj bi člana bratovščine spodbujal k neomajni veri v Kristusa.⁹⁵

⁹³ VRIŠER 1992 (op. 55), str. 241; LAVRIČ 2017 (op. 2), str. 26–27.

⁹⁴ Za Kristusovo kri, ki krepča duše v vicah, gl. Daniela MONDINI, *Marias Milch und das Blut Christi laben die Seelen im Fegefeuer, Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 298–299, kat. št. 101.

⁹⁵ LAVRIČ 2017 (op. 2), str. 26–27.

22. Kristus v stiskalnici, pozno 17. ali zgodnje 18. stoletje, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

telo (hrano), Rešnjo kri (pijačo) in Božjo besedo (knjiga). Ob vodnjaku kleči oseba s sklenjenimi rokami, rožnim vencem in svečo, ki najbrž predstavlja vodjo telovske bratovščine, medtem ko moleki, obešeni čez rob vodnjaka, gotovo namigujejo na soudeležbo rožnovenske bratovščine. Ob Kristusu v stiskalnici in drugih evharističnih simbolih spoštljivo klečita angela adoranta, ki se slogovno še vežeta na 17. stoletje, sicer pa bi slika utegnila biti nekoliko mlajša.

Pravi ikonografski kuriozum je slika Kristusa v stiskalnici, ki jo zdaj hrani Narodni muzej Slovenije, izhaja pa iz Škofje Loke (sl. 22). Nastala naj bi za tamkajšnjo mestno bratovščino sv. Rešnjega telesa, iz nekaterih za motiv neobičajnih elementov pa je mogoče sklepati, da je imela pri tem besedo tudi starološka rožnovenska bratovščina; obe sta tudi sodelovali pri pripravi škofjeloške pasijonske procesije.⁹⁶ Namesto Boga Očeta in sv. Duha, kot je običajno, bdi v tem primeru nad Kristusom Mati Božja, strta od bolečin. Kristusova kri se iz preše steka v vodnjak in se iz njega v curkih izliva na duše v ječi vic, katerih glave, obdane s plameni, je videti skozi rešetke. Nekaj jih je že osvobodila sveta maša pri privilegiranim bratovščinskem oltarju, prikazana v ozadju desno zgoraj, kjer je zajet trenutek povzdigovanja, pri katerem strežnik mašniku privzdiguje rob kazule in cinglja z zvončkom, angeli pa dvigajo duše v nebo. Gre za redek motiv, ki smo ga doslej srečali le na pristopnicah bratovščine vednega rožnega venca.⁹⁷ Simbolno pa predstavljajo sveto mašno daritev angel ob vodnjaku, ki Kristusovo kri prestreza v kelih, ter čaša, krušna košarica in knjiga na podiju, ki jih lahko razumemo kot znamenja za Rešnje

⁹⁶ *Škofjeloški pasijon. Znanstvenokritična izdaja* (ur. Matija Ogrin), Celje-Ljubljana 2009, str. 300, 315. Pavle BLAZNIK, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*, Škofja Loka 1973, str. 338, navaja, da je bila bratovščina sv. Rešnjega telesa pri Sv. Jakobu v Škofji Loki ustanovljena leta 1634, bratovščina sv. rožnega venca v Stari Loki pa leta 1655.

⁹⁷ Za privilegirane oltarje in zgodnje potridentske upodobitve duš v vicah gl. Christine GÖTTLER, »Jede Messe erlöst eine Seele aus dem Fegefeuer«. Der privilegierte Altar und die Anfänge des barocken Fegefeuerbildes in Bologna, *Himmel, Hölle, Fegefeuer* 1994 (op. 5), str. 149–164; gl. tudi Christine GÖTTLER, *Die Kunst des Fegefeuers nach der Reformation. Kirchliche Schenkungen, Ablass und Almosen in Antwerpen und Bologna um 1600*, Mainz 1996 (Berliner Schriften zur Kunst, 7).

Kristusov smrtni boj in njemu posvečene bratovščine

Imaginarij bratovščin Kristusovega smrtnega boja se osredotoča na umiranje samega Božjega Sina, ki je sprejel usodo in grehe smrtnika ter ga s svojim trpljenjem rešil pred večno smrtjo. Kot motiv so mu večkrat pridružene duše v vicah, Žalostna Mati Božja, ki ga spremlja pod križem, pa izjemoma nastopa tudi kot priprošnjica (kot smo videli zgoraj pri obravnavi tega motiva); srečamo jo sicer tudi kot samostojen, a vsebinsko povezan motiv, na primer kot pendant na parnem oltarju. Najpomembnejša združba pod navedenim naslovom na Slovenskem je delovala pri jezuitski cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani. Kongregacije na križu umirajočega Jezusa in njegove Žalostne Matere Marije, t. i. bratovščine *Bona Mors*, so namreč razširjali jezuiti, in sicer po zgledu leta 1648 v Rimu ustanovljene kongregacije,⁹⁸ kakor izpostavlja Sanja Cvetnić v razpravi o jezuitskih bratovščinah za srečno smrt na Hrvaškem, kjer jih je po jezuitskih kolegijih in rezidencah delovalo kar osem.⁹⁹

Kongregacija Kristusovega smrtnega boja pri ljubljanskih jezuitih, ustanovljena leta 1660, se je formirala iz starejše, evharistične kongregacije.¹⁰⁰ Sedež je imela pri oltarjih sv. Križa in Žalostne Matere Božje, ki sta bila kot oblikovni in vsebinski par izdelana v letih 1678 in 1680/81 in spadata med najzgodnejše primere ljubljanske altaristike beneške smeri (sl. 23–24).¹⁰¹ Kongregacija je imela tudi precej inventarja, med katerim se na primer omenja srebrna kipa Križanega in Pietà ter več podob s pasijonsko tematiko, današnji čas pa je dočakalo le razpelo iz poznega 17. stoletja. Pisni viri poročajo tudi o aparatu za praznične inscenacije, od katerega ni ostalin. Ohranilo pa se je nekaj grafik, ki vsaj deloma omogočajo vpogled v predstavnost in duhovni svet bratovščine. Na manjši podobici, ki jo je v Augsburgu vrezal Philipp Kilian in jo je leta 1678 tiskar Janez Krstnik Mayr odtisnil tudi na seznamu umrlih članov bratovščine, duša v vicah toči solze in dviga pogled ter preseče sklepa roki, angel ob njej pa z desnico opozarja na očiščujoče plamene, medtem ko z levico kaže na kelih in hostijo v nebeški gloriiji (sl. 25).¹⁰² Prizor poudarja pomen evharistije oziroma mašne daritve za lajšanje trpljenja v vicah, v latinščini in nemščini izpisana prošnja pa je naslovljena na Jezusa, ki naj rajnim podari večni mir. Dve grafiki sta večjega formata in skoraj identični, predstavljata pa Križanega z Marijo in sv. Janezom na Kalvariji: prva je iz leta 1730 in ni signirana, drugo je leta 1756 na Dunaju izdelal Thomas Johann Bochacz (sl. 26).¹⁰³ Slednja se od prve razlikuje le v tem, da angelca prestrezata Kristusovo Rešnjo kri v kelih in na prt namesto na prt in pateno. Napisni trak na vrhu križa izraža prošnjo, ki jo je ob pogledu na spominsko podobo obujal vsak član bratovščine, da naj ob smrti Jezus sprejme njegovo dušo. Med podobicami pogrešamo variante z

⁹⁸ Bratovščina je svoj program utemeljila v delih jezuitskih patrov Roberta Bellarmina, Vincenza Carafe in Giovannija Battiste Mannija o umetnosti umiranja oz. dobri smrti, gl. Sanja CVETNIČ, *The Jesuit Bona Mors Confraternities in Croatia, Acta historiae artis Slovenica*, 23/2, 2018, str. 179.

⁹⁹ CVETNIČ 2018 (op. 98), str. 179–193; gl. tudi CVETNIČ 2007 (op. 11), str. 159–165.

¹⁰⁰ Ikonografsko se na evharistično kongregacijo navezujejo frontispic njene matrikule in uvodna bakroreza v bratovščinski knjižici *Myrrhen-Gärtlein*, gl. LAVRIČ 2010 (op. 2), str. 274–281; OGRIN 2016 (op. 28), str. 70.

¹⁰¹ Blaž RESMAN, *Šentjakobska cerkev v 18. stoletju, Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp), Ljubljana 1998 (Redovništvo na Slovenskem, 4), str. 196; Blaž RESMAN, *Šentjakobska cerkev v Ljubljani*, Ljubljana 2014 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 217), str. 44.

¹⁰² Primerek podobice in seznama umrlih članov je ohranil Janez Vajkard Valvasor v svoji grafični zbirki (hrani jo Metropolitanska knjižnica v Zagrebu), gl. *Vnderschildliche* 2005 (op. 61), sl. 314 in št. 425b; prim. LAVRIČ 2010 (op. 2), str. 280, 281.

¹⁰³ Primerek mdr. hrani ZRC SAZU, UIFS; prim. LAVRIČ 2010 (op. 2), str. 281.

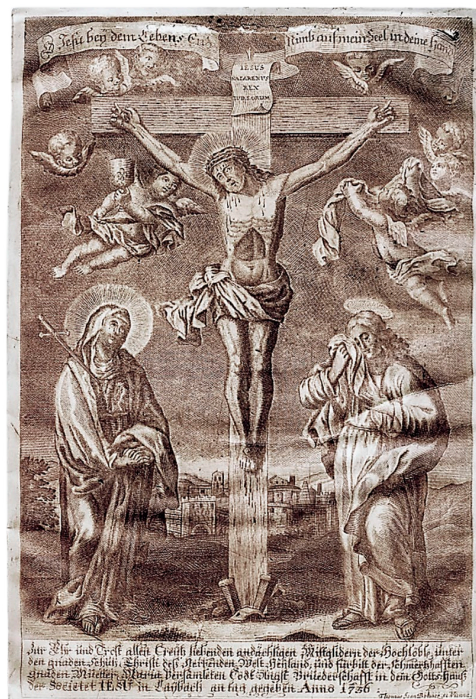
23. Oltar sv. Križa, 1678, ž. c. sv. Jakoba, Ljubljana

24. Oltar Žalostne Matere Božje, 1680/81, ž. c. sv. Jakoba, Ljubljana

25. Philipp Kilian: Duša v vicah, podobica kongregacije Kristusovega smrtnega boja pri ljubljanskih jezuitih, Valvasorjeva zbirka, Metropolitanska knjižnica, Zagreb

26. Thomas Johann Bochacz: Križani z Marijo in sv. Janezom, grafika kongregacije Kristusovega smrtnega boja pri ljubljanskih jezuitih, 1726, ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Ljubljana

motiviko *Bona Mors*, ki poživlja dediščino istoimenskih jezuitskih bratovščin na Hrvaškem, kjer se na pristopnicah kot priprošnjiki umirajočega pred Križanim skupaj z Marijo pojavljajo tudi nadangel Mihael, sv. Jožef in drugi svetniški zavetniki za srečno smrt (npr. sv. Barbara in sv. Dizma).¹⁰⁴

Motivno bogatejše od (ohranjenih) grafik so bile praznične inscenacije, ki jih je bratovščina postavljala za svoj titularni praznik, da se je ob njih poglobljala v misterij trpečega Odrašenika. Scenerijo so skozi čas spreminjali, središčno pozicijo pa je ohranjal Križani. Letopisi in drugi viri podajajo o tem več podrobnosti. Tako na primer za leto 1711 izvemo, da so Križanega, čigar kri so prestrezali angeli, postavili med črne zavese sredi oltarja, zraven njega Žalostno Mater Božjo, spodaj pa podobo duš v vicah. Leta 1728 so priskrbeli nov oltarni aparat z umetniško upodobljeno Kalvarijo, od koder je Kristusova kri, tekoča iz njegovih ran, krepčala verne duše, upodobljene v spodnjem delu. Leta 1744 se poleg Marije ob Križanem omenja tudi njegov učenec Janez. Zanimivi so bili tudi rekviziti, s katerimi je bratovščina opremljala cerkev na kvatrne petke, ko se je spominjala rajnih članov. Vsebinsko so povezovali Kristusovo trpljenje in smrt z očiščevališčem. Pod stopnice prezbiterija so postavljali žalni oder, na veliki oltar bratovščinsko sliko Križanega z dušami v vicah, na stranske oltarje pa podobe Kristusovega trpljenja. Obisk teh oltarjev je bil pogoj za pridobitev popolnega odpustka, da bi nanj opozorili, pa so na ta dan pred cerkvenimi vrati izobešali podobo Vernih duš. Katafalk so postavljali tudi za vernih duš dan, aparat pa so večkrat spreminjali. Leta 1740 so na primer napravili imeniten oder, ki so ga opirali geniji umrlih, na vrhu propilej je ležal razprt bratovščinski album, sredi odra pa so bile v ječo vic zaprte pobožne duše, nad katerimi sta se dvigala kipa Križanega in Žalostne Matere Božje. Leta 1755 so ječo vic postavili na stopničast podstavek in jo razsvetlili s številnimi lučmi, nad njo so namestili mrtvaško žaro z izpisanim blagrom iz knjige Razodetja (*Blagor mrtvim, ki umirajo v Gospodu* (Raz 14,13)), na vrh pa skupino Križanja. Vse omenjene podobe in scenerije so vizualizirale namen bratovščine, ki je zapisan tudi v njenih knjižicah *Myrrhen-Gärtlein* in *Pomuzh Shivim, Umirejezhim, inu Mertvim*, da naj bi ob spominjanju na pasijon na poseben način častili Kristusa in njegovo žalostno Mater Marijo ter s to pobožnostjo živim bratom in sestram od Boga izprosili dobro smrt, pomagali pa tudi mrtvim, ki trpijo v vicah.¹⁰⁵

Že v drugi polovici 17. stoletja, intenzivneje pa v naslednjem so se bratovščine Kristusovega smrtnega boja razširile tudi po drugih krajih na Slovenskem.¹⁰⁶ Nekaj si jih bomo, predvsem z vidika ohranjene zapuščine, kot *pars pro toto* ogledali v nadaljevanju. Med starejše sodi bratovščina v župnijski cerkvi sv. Marije v Rušah, ustanovljena leta 1674. Njen oltar sv. Križa iz leta 1676 ima, tako kot v ljubljanskem primeru, pendant, posvečen Žalostni Materi Božji,¹⁰⁷ ki je z njim tudi formalno usklajen (sl. 27–28). Nastavek vključuje poznogotski kip Križanega iz beljaško-šentviške delavnice (ok. 1522), ob njem stoječi asistenčni figuri Marije in Janeza Evangelista pa sta iz časa nastanka oltarja.¹⁰⁸ Njuni sloki in razpotegnjeni telesi izhajata iz manierističnega izročila in se izražata z

¹⁰⁴ CVETNIČ 2007 (op. 11), str. 164–165; CVETNIČ 2018 (op. 98), str. 179–192, sl. 3, 9–11.

¹⁰⁵ Več o ljubljanski kongregaciji Kristusovega smrtnega boja, njenih rekvizitih in prazničnih inscenacijah LAVRIČ 2010 (op. 2), str. 274–281. Za namen bratovščine gl. OGRIN 2016 (op. 28), str. 72, ki je z opisom njenih knjižnih izdaj predstavil njeno pobožnost, duhovnost in pravila.

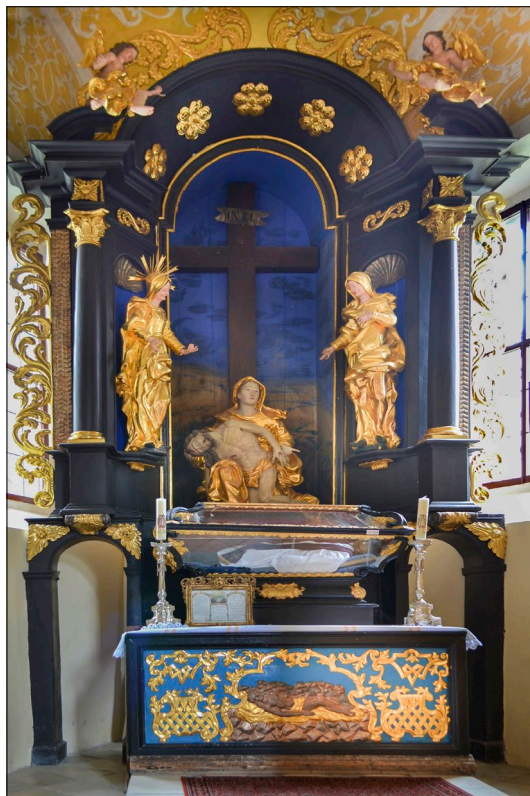
¹⁰⁶ Za seznam bratovščin Kristusovega smrtnega boja na Štajerskem gl. AMBROŽIČ 2014 (op. 43), str. 21–22, za tiste na ozemlju goriške nadškofije na Kranjskem pa Jure VOLČJAK, Pregled predjožefinskih bratovščin na ozemlju goriške nadškofije na Kranjskem, *Acta historiae artis Slovenica*, 21/2, 2016, str. 12–13.

¹⁰⁷ Oltar Žalostne Matere Božje je iz leta 1680, gl. Sergej VRIŠER, *Vodnik po ruških cerkvah*, Ruše 1995, str. 10.

¹⁰⁸ VRIŠER 1992 (op. 55), str. 17, 18; VRIŠER 1995 (op. 107), str. 10; Sergej VRIŠER, Ruše. Umetnostni spomeniki, *Enciklopedija Slovenije*, 10, Ljubljana 1996, str. 359.

27. Oltar sv. Križa, 1676, ž. c. sv. Marije, Ruše

28. Oltar Žalostne Matere Božje, 1680, ž. c. sv. Marije, Ruše

ekspresivno govorico, ki razkriva duševno bolečino. Na oltarni sliki za razpelom se nad Jeruzalemom zbirajo težki črni oblaki, le v zgornjem delu jih osvetlujejo žarki, ki obdajajo umirajočega Jezusa. Spodaj, ob vznožju križa, ki je oprt na tabernakelj, je naslikano brezno z očiščujočimi zublji in dušami v njih.¹⁰⁹ Ruškemu primerljiv je »črni« oltar Kristusovega trpljenja s konca 17. stoletja v nekdanji samostanski cerkvi v Olimju, le da ima Križanega vključenega v oltarno podobo (sl. 29). Na sliki, ki še kaže manieristične slogovne značilnosti, Jezus s svojim trpljenjem in smrtjo na križu odpira pot v večno življenje dušam, ki v vicah pod Golgoti prosijo pomoči z veliko pobožnostjo in zaupanjem. Njihov izraz je naivno prikupen, podobno ljudsko občutje pa preveva tudi angela, ki iz plamenov osvobajata starčka in mladenko in ju z dvignjenim prstom opozarjata na Odrešenika. Dogajanje dramtizirajo temni oblaki, ki zagrinjajo nebo nad veduto »baročnega« Jeruzalema z razkošnimi mestnimi zgradbami. Kvalitetnejša je slika Trpečega Kristusa v atiki, delo ptujskega slikarja Franca Antona Pachmayerja.¹¹⁰ Neposredne zveze oltarja s kako bratovščino doslej ni bilo

¹⁰⁹ Ker sta vidni le dve duši, zbudjata aluzijo na Adama in Evo, ki sta z nepokorščino Bogu povzročila, da je na svet prišla smrt, to pa je premagal Kristus s svojo smrtjo na križu. Seveda pa tudi tu (kakor v op. 63) velja pripomba o predpeklu (limbu), v katerem se praviloma nahajajo starozavezne osebe.

¹¹⁰ CURK 1967 (op. 49), str. 32, ki ob tem omenja tudi freske ob vratih na vzhodni strani, kjer dva angela pomagata duši iz vic, dva pa jo vodita v nebesa. Za slikarja Pachmayerja gl. mdr. Marija MIRKOVIČ, Slika ormoške Sočutne, delo ptujskega slikarja F. A. Pachmayerja, *Ormož skozi stoletja IV* (ur. Peter Pavel Klasinc), Ormož 1993, str. 50–61; Marjeta CIGLENEČKI, Franz Ignaz Count of Inzaghi, Ptuj Parish Archpriest and Dean, and the Veneration of St Victorinus, First Bishop of Poetovio Known by Name, *Acta historiae artis Slovenica*, 24/2, 2019, str. 145, 150, 151, 164.

29. Oltar sv. Križa, konec 17. stoletja,
ž. c. Marijinega vnebovzvetja, Olimje

mogoče ugotoviti, povezuje pa se s pavlinsko duhovnostjo. Sergej Vrišer ga je pogojno pripisal pavlinski rezbarski delavnici.¹¹¹

V cerkvi sv. Andreja na Planini nad Horjulom je bila bratovščina Kristusovega smrtnega boja ustanovljena leta 1704 pod polhograjskim župnikom Andrejem Selciharjem, kot je razvidno iz ohranjenega albuma njenih pokojnih članov, v katerem je kot promotor bratovščine naveden tudi šentjoški subvikar Jakob Uršič.¹¹² Združba naj bi že leta 1704 imela nad dva tisoč članov,¹¹³ vpisom v omenjeni album pa lahko kontinuirano sledimo od leta 1738 do 1785.¹¹⁴ Njeno dejavnost je po sredini 18. stoletja poživila mašna ustanova šentjernejskega župnika, nekdanjega šentjoškega subvikarja Mateja Jeica,¹¹⁵ ki je 30. novembra 1756 volil 300 florintov nemške veljave za 13 maš, ki naj jih pri privilegiranem oltarju sv. Križa¹¹⁶ daruje subvikar iz Šentjošta, in sicer vsak petek v postu in vse dni v oktavi praznika vernih duš.¹¹⁷

¹¹¹ VRIŠER 1992 (op. 55), str. 40, 240; gl. tudi Sergej VRIŠER, Pavlinsko Olimje, *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo* (ur. Đurđica Cvitanović, Vladimir Maleković, Jadranka Petričević), Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1989, str. 259.

¹¹² ŽA Šentjošt nad Horjulom, Album Defunctorum Confratrum et Consororum Agoniae Christi Ab anno 1704. Erectae Confraternitatis Sub Adm. Rdo. Domino Andrea Selcihar Parocho loci. In Ecclesia S. Andreae in Planina (prim. *Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije*, Ljubljana 1975 (Vodniki, 2), Šentjošt nad Horjulom, z datacijo albuma v leta 1738–1818). Ogled sta mi prijazno omogočila g. župnik Franc Kadunc in dr. Silvester Novak. Bratovščinski dokumenti so sicer večinoma zgoreli ob požaru v mežnariji leta 1850, gl. ŽA Šentjošt nad Horjulom, Jakob Cankar, Planina. *Zgodovinske beležke* (tipkopis), str. 48.

¹¹³ Tone KOŠIR, Alojz DEMŠAR, Petra LEBEN-SELJAK, *Dediščina župnije Šentjošt. Ljudje, domačije in znamenitosti*, Šentjošt 2013, str. 78.

¹¹⁴ Vpis prvih 27 članov ni datiran (med njimi je bila tudi oseba, ki je umrla pred 27 leti). Člani so bili doma iz ožje in širše okolice (vse do Škofje Loke, Vrhnike, Ljubljane itd.). Vpisovali so jih na šesto nedeljo po veliki noči, prvo nedeljo v septembru in na praznik sv. Andreja, včasih pa tudi ob drugih priložnostih (npr. na nedeljo posvetitve cerkve, na prvo nedeljo po prazniku sv. Egidija, po prazniku povišanja sv. Križa, po prazniku Marijinega rojstva). Leta 1755 so mdr. vpisali dva člana, ki sta 27. aprila pod Šmarno goro utonila skupaj z večjo skupino romarjev, ki so se vračali s Skaručne.

¹¹⁵ Umrl je v Šentjerneju 9. aprila 1757, gl. NŠAL, ŽA Šentjernej, *Matične knjige, M 1747–1759*, fol. 76v, in ŽA Šentjošt nad Horjulom, Album Defunctorum. Za njegovo župnikovanje v Šentjerneju gl. Blaž OTRIN, Julijana VISOČNIK, *Topografsko-zgodovinski opisi župnij ljubljanske škofije 1821–1823*, Ljubljana 2021 (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 43), str. 165.

¹¹⁶ Za listino, s katero je papež Klemen XII. 8. junija 1739 podelil popolni odpustek rajnim članom bratovščine, za katere se ob petkih in v oktavi praznika vernih duš daruje maša pri privilegiranem bratovščinskem oltarju sv. Križa, gl. ČIPIČ REHAR 2018 (op. 73), str. 44, regist št. 30.

¹¹⁷ Za določila oporočitelja gl. ŽA Šentjošt nad Horjulom, Album Defunctorum; prim. Jože MAČEK, *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809. Prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem*, Ljubljana 2005, str. 527.

Bratovščina je bila obdarovana z odpustki; popolnega so člani lahko prejeli na njihov glavni praznik, tj. na praznik povišanja sv. Križa (14. septembra).¹¹⁸

Oltar sv. Križa je bil morda postavljen že ob ustanovitvi bratovščine, verjetneje pa tja do leta 1728, ko so vanj položili križevo relikvijo.¹¹⁹ Današnji nastavek je poznejši, datiran v leto 1864, ohranja pa starejše elemente, zlasti umetniško ekspresivno osrednjo kiparsko skupino,¹²⁰ ki je dopolnjena z nekaj okornimi rezbarijami iz 19. stoletja, od katerih zbujata pozornost skupini vernih duš v plamenih vic (sl. 30)¹²¹ ob tabernaklju (v njem hranijo relikvijo).¹²² Umirajočega Jezusa spremljajo trije angelci s kelihii, v katere prestrezajo sveto Rešnjo kri, tekočo iz njegovih rok in nog. Tokrat ob vznožju križa kleči Marija Magdalena, medtem ko Mati Božja in sv. Janez Evangelist stojita ob niši na posebnih podstavkih ter z gibi izražata duševno bolečino in sočutje. Asistenčne figure so s polikromacijo ob predelavi nastavka precej izgubile na svoji izraznosti. Dogodek Jezusovega trpljenja in smrti zaključuje besedilo *Dopolnjeno je / Janez 19,30* v kartuši na vrhu niše, nad katero se prikazujeta sveti Duh in Bog Oče z razprostrtimi rokami. Pendant Križevemu oltarju je oltar Žalostne Matere Božje iz leta 1717, ki je do srede 19. stoletja stal ob slavoloku.¹²³

Baročna bratovščina je s smrtjo zadnje članice leta 1818 presahnila,¹²⁴ pasijonska pobožnost na Planini pa je še naprej živela in se izkazovala tudi z novimi umetnostnimi naročili, med katerimi izstopajo table Jezusovega trpljenjskega pota (Matija Bradaška, 1879), ki skupaj s Križanim na nekdanjem bratovščinskem oltarju sestavljajo pet skrivnosti žalostnega dela rožnega venca.¹²⁵

¹¹⁸ Delni odpustek so člani lahko prejeli na šesto nedeljo po veliki noči, na prvo nedeljo v septembru, na god sv. Brikcija (13. novembra) in na god sv. Andreja (30. novembra), gl. ŽA Šentjošt nad Horjulom, Jakob Cankar, Planina. Zgodovinske beležke (tipkopis), str. 25–28, 30–31, 43, 47–48.

¹¹⁹ Marijan MAROLT, *Dekanija Vrhnika. Topografski opis*, Ljubljana 1929, str. 205–206, z opozorilom na zapis v župnijski matrikuli (iz leta 1758), po katerem naj bi bila relikvija položena v oltar že leta 1704; prim. KOŠIR, DEMŠAR, LEBEN-SELJAK 2013 (op. 113), str. 77, 78. Darovalec relikvije leta 1728 ni mogel biti ljubljanski stolni dekan Janez Anton Dolničar, ampak gre očitno za njegovega nečaka Jožefa Antona Dolničarja.

¹²⁰ ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XCI, 21. 4. 1914; MAROLT 1929 (op. 119), str. 205–206, z neargumentirano trditvijo, da so kipi delo iste roke kot tisti na oltarju Žalostne Matere Božje; KOŠIR, DEMŠAR, LEBEN-SELJAK 2013 (op. 113), str. 75–78, z navedkom iz kronike in drugih zabeležk, da je oltar sv. Križa leta 1865 obnovil podobar Tavčar iz Idrije za 226 goldinarjev.

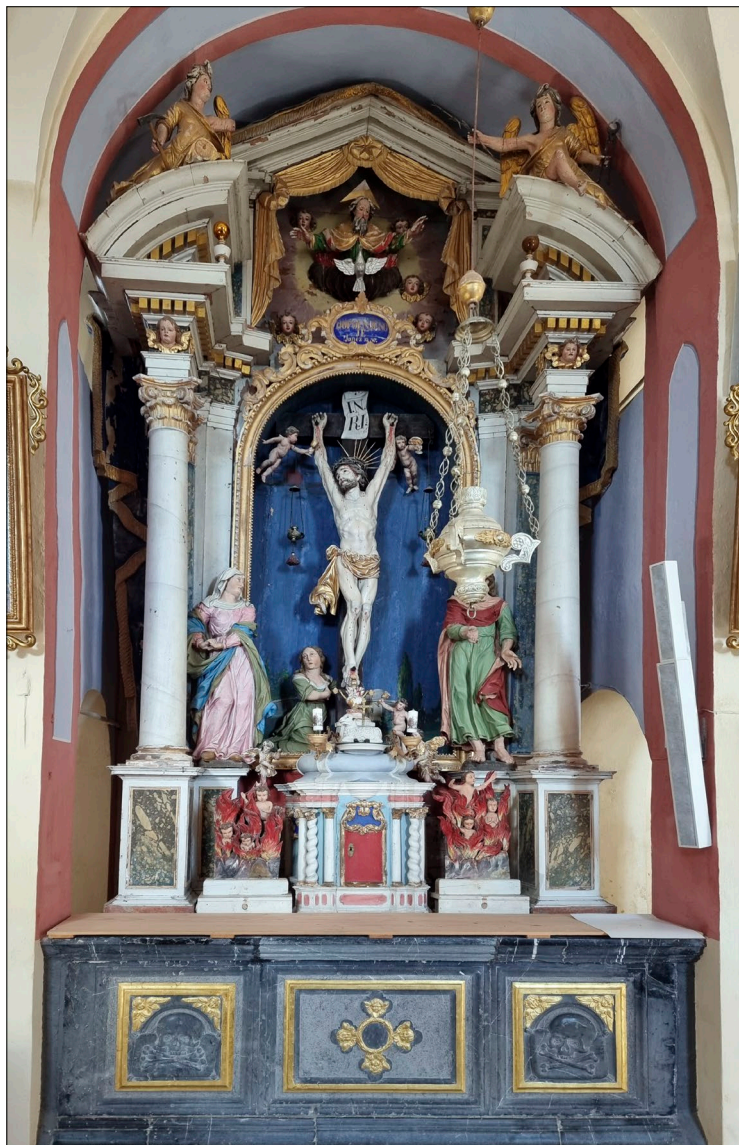
¹²¹ Podobni skupini duš v vicah ob vznožju Križanega srečamo npr. tudi v Gornjem Logatcu na oltarju sv. Križa, gl. Simona KERMAVNAR, Blaž RESMAN, Helena SERAŽIN, *Upravna enota Logatec. Občina Logatec*, Ljubljana 2014 (Umetnostna topografija Slovenije), str. 158, 234, sl. 177–178. V obeh primerih sta skupini ločeni po spolu, le da gornjelogaški predstavljata odrasle, planinski pa »otroške« figure.

¹²² ŽA Šentjošt nad Horjulom, Jakob Cankar, Planina. Zgodovinske beležke (tipkopis), str. 46.

¹²³ ŽA Šentjošt nad Horjulom, Jakob Cankar, Planina. Zgodovinske beležke (tipkopis), str. 44. Oltar je bil prenovljen leta 1880.

¹²⁴ *Šematizem Ljubljanske nadškofije v letu mednarodnega priznanja samostojne Slovenije*, Ljubljana 1993, str. 248, navaja bratovščino Jezusovega smrtnega boja med tistimi, ki so bile zatrte po letu 1941.

¹²⁵ Med pasijonski pobožnosti namenjenimi predmeti iz poznega 19. stoletja je treba poleg Bradaškovih tabel Jezusovega trpljenja (v cerkvi je poleg teh izobešen tudi običajen križev pot s štirinajstimi postajami, delo Matije Bradaška iz 1904) omeniti tudi skupino *Ecce Homo* (Jernej Trnovc 1879), križ z *Arma Christi* (Jernej Trnovc 1878) in neohranjeno veliko bandero, ki je poleg patrona cerkve prikazovalo tudi »bridko martro«, gl. ŽA Šentjošt nad Horjulom, Jakob Cankar, Planina. Zgodovinske beležke (tipkopis), str. 48–50.

30. Oltar sv. Križa, p. c. sv. Andreja, Planina nad Horjulom

Z zanimivo zgodovino in umetnostno dediščino izstopa bratovščina Kristusovega smrtnega boja, ki je delovala v župnijski cerkvi sv. Erazma v Soteski. Po podatkih v popisu bratovščin iz leta 1773 je bila ustanovljena leta 1736,¹²⁶ ko ji je papež Klemen XII. podelil odpustke pod običajnimi pogoji,¹²⁷ njen namen pa je bil pripomoči ljudem k pobožnosti in posvečevanju. Ustanovo rednih maš, ki so se morale ob petkih brati za njene pokojne člane, je leta 1759 napravil novomeški

¹²⁶ Ana LAVRIČ, Bratovščine na Kranjskem leta 1773, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 37/1, 2014, str. 126.

¹²⁷ NŠAL, Župnije, Novo mesto Kapitelj, fasc. 226/a, listina, izdana v Rimu 27. julij 1736; BARAGA 1995 (op. 13), str. 580; ČIPIČ REHAR 2018 (op. 73), str. 36, regist št. 8. Že pred ustanovitvijo bratovščine, v času Tomaža Juraja, župnika v Soteski v letih 1708–1733, je upravnik Soteske Janez Perger v oporoki zapustil 100 gld za mašno ustanovo, in sicer 12 letnih maš v čast Jezusove smrti na križu za tolažbo svoji duši, gl. BARAGA 1995 (op. 13), str. 330; MAČEK 2005 (op. 117), str. 420, 422. Za Pergerjevo ustanovo gl. tudi NŠAL, ŽA Soteska, fasc. 2, Razne knjige, Inventar 1760.

kanonik Janez Krstnik Zupan¹²⁸ in v ta namen določil 600 goldinarjev nemške veljave.¹²⁹ Osrednja pobožnost bratovščine je bila združena s tridnevnimi ignacijanskimi duhovnimi vajami, ki jih je leta 1752 ustanovil grof Frančišek Karel Liechtenberg in so potekale od četrтка po četrti postni (*laetare*) nedelji do jutra pete postne, t. i. pasijonske oz. tihe nedelje.¹³⁰ Na ta način je bila bratovščina duhovno povezana z najpomembnejšo združbo tega naslova na Kranjskem, tj. z ljubljansko jezuitsko kongregacijo Kristusovega smrtnega boja. Osredotočala se je na uro Jezusove agonije na križu, v katero je po Janezovem evangeliju prišel Sin človekov, da bi s popolno pokorščino in s svojo žrtvijo za grehe vsega sveta spravil ljudi z Bogom in poveličal Očetovo ime (prim. Jn 12,23.27-28). Sicer pa je bil, kot pravi ustanovni dokument, splošni namen ignacijanskih eksercij ta, da bi duše spoznale svoj izvor in namen ter se, potem ko bi se očistile pregreh, okrašene s krepostmi združevale z Bogom, ko bi ga slavile in povelečevale.¹³¹ Liechtenbergova ustanova je bila namenjena tudi vzdrževanju spovednikov ob štirih bratovščinskih praznikih: na prvo predpostno nedeljo (*quingagesima*), na tiho nedeljo (*passionis*), na šesto nedeljo po veliki noči (*exaudi*) in na prvo nedeljo po prazniku vseh svetnikov.¹³²

31. Oltar Kristusovega smrtnega boja, ž. c. sv. Erazma, Soteska

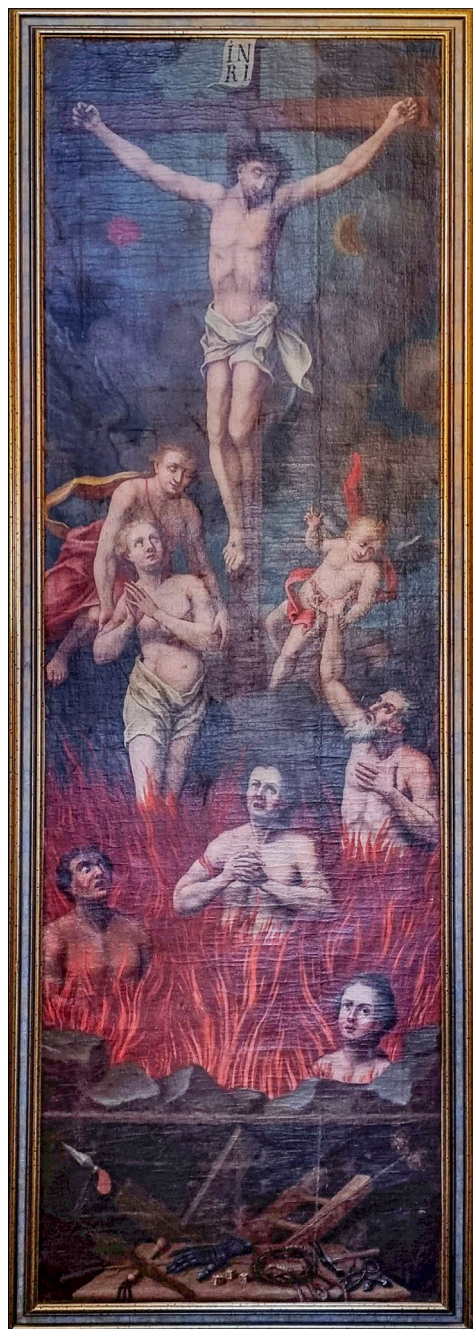
¹²⁸ Novomeški kanonik je bil od leta 1757, gl. ŽNIDARŠIČ GOLEC 2019 (op. 52), str. 32.

¹²⁹ Zupan, nekdanji župnik in beneficiat pri Sv. Erazmu v Soteski, novomeški kanonik od leta 1757 (gl. ŽNIDARŠIČ GOLEC 2019 (op. 52), str. 32), je ustanovi namenil obligacijo iz leta 1746 v vrednosti 600 gld nemške veljave, ob tem pa bratovščini naložil več obveznosti, in sicer: da je vstop vanjo zastoj, da se za pokojne člane vsak petek bere maša pri bratovščinskem oltarju, za žive člane pa prosi »pro gratia finali«, da se na vse štiri kvatrne nedelje postavi mrtvaški oder (*castrum doloris*), moli in zapoje »libere« ter opravi maša »pro gratia finali«, da se na nedeljo pred vsemi svetimi bere maša za žive in mrtve dobrotnike soteške cerkve, da je za vseh 56 maš določenih 16 gld 48 kr od obresti, ki jih bo do svoje smrti dobival ustanovitelj, preostanek pa župnik za štiri pete »libere« in pomožni spovedniki pri bratovščinskih pobožnostih. Listina je bila izdana v Ljubljani, 19. aprila 1759, gl. BARAGA 1995 (op. 13), str. 226, regist št. 503. Prepis mašne ustanove se nahaja v NŠAL, ŽA Soteska, fasc. 2, Razne knjige, Inventar 1760; prim. tudi MAČEK 2005 (op. 117), str. 421–422, z navedkom, da je *Todangstbruderschaft* utemeljil Zupan leta 1741. Po ukinitvi bratovščin leta 1783 je mašna obligacija ostala še naprej v veljavi.

¹³⁰ Ustanovo ignacijanskih duhovnih vaj v cerkvi sv. Erazma v Soteski je napravil Frančišek Karel grof Liechtenberg leta 1752, gl. BARAGA 1995 (op. 13), str. 216, regist št. 482, z razlago, da je bila ustanova mišljena kot pomoč duhovniku, da opravi vsakoletne duhovne vaje. Za ustanovo gl. tudi BARAGA 1995 (op. 13), str. 222, regist št. 497, str. 331; MAČEK 2005 (op. 117), str. 421, 422. Gl. tudi NŠAL, ŽA Soteska, fasc. 2, Razne knjige, Inventar 1760. Člani grofovske rodbine Liechtenberg so se šolali pri ljubljanskih jezuitih, gl. Ana LAVRIČ, Sv. Janez Nepomuk na odru ljubljanskega jezuitskega gledališča, *Liturgia Theologia prima. Zbornik ob osemdesetletnici profesorja Marijana Smolika* (ur. Rafko Valenčič, Slavko Krajnc, Jože Faganel), Ljubljana 2008, str. 442.

¹³¹ Povzeto po prepisih ustanovnih dokumentov v NŠAL, ŽA Soteska, fasc. 2, Razne knjige, Inventar 1760.

¹³² NŠAL, ŽA Soteska, fasc. 2, Razne knjige, Inventar 1760.

Za ohranitev spomina na ustanovnika je morala bratovščina poskrbeti, da sta se ob navedenih dneh brali po dve maši za rodbino Liechtenberg, k izpolnitvi te dolžnosti pa se je (tudi v imenu svojih naslednikov) obvezal takratni soteški župnik Janez Krstnik Zupan.¹³³ Po zatrtju bratovščine leta 1783 so z ukinitvijo njenih obredov prenehale tudi duhovne vaje, ki so bile z njimi tesno povezane, v državni sklad pa so prešla tudi sredstva, namenjena prehrani spovednikov, ki so prihajali na bratovščinska praznovanja.¹³⁴

Prvi oltar *Agoniae Domini* se omenja v vizitacijskih zapisnikih goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa leta 1753, a ga ob njegovem obisku čez štiri leta ni bilo več, pač pa je bila bratovščina začasno pridružena oltarju sv. Valentina na listni strani cerkve.¹³⁵ Do Attemsove vizitacije leta 1763 je bratovščina dobila nov oltar, ki je bil postavljen v prizidani kapeli.¹³⁶ V današnjem stanju je zaradi ljudsko robotih figur in nekaterih očitno mlajših elementov, zlasti plitvega apliciranega ornamenta, časovno težko opredeljiv (sl. 31).¹³⁷ Nastavek, oprt na dva vita stebra, ima lahko tno dekorativno arhitekturo, ki se v atiki zaključuje z vencem oblakov, ob straneh pa s preslegastima kriloma. Ikonografsko združuje ožjo skupino Križanja v osrednji niši z razbojnikoma ob straneh, z Bogom Očetom in sv. Duhom v atiki in z Božjim grobom pod menzo. Umetnostno izrazitejša je na steni ob oltarju obešena ozka in visoka baročna slika Križanega z dušami v vica, ki priteguje pozornost že zaradi

32. Križani z dušami v vica, tretja četrtina 18. stoletja, ž. c. sv. Erazma, Soteska

¹³³ NŠAL, ŽA Soteska, fasc. 2, Razne knjige, Inventar 1760.

¹³⁴ MAČEK 2005 (op. 117), str. 422, z navedkom, da je fiskalni urad za Liechtenbergovo ustanovo duhovnih vaj, ki je bila povezana z bratovščinskimi obredi, presodil, da ima bolj značaj bratovščine.

¹³⁵ Jure VOLČJAK, *Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiaconatov goriške nadškofije 1752–1757*, Ljubljana 2022 (v tisku). Podatek mi je prijazno posredoval dr. Jure Volčjak.

¹³⁶ Archivio storico diocesano di Gorizia (IT ASDG), Archivio della Curia Arcivescovile di Gorizia (ACAG), Visite pastorali, Attems, 1/14, p. 115. Podatek mi je prijazno posredoval dr. Jure Volčjak.

¹³⁷ ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, XCI, 12. 11. 1913, z zabeležko: *Juž. str. oltar iz sr. oz. nekoliko po tej 19. stol. Lepo delo tiste smeri kot gl. oltar v Vinjem vrhu pri Semiču.*

nenavadnega formata,¹³⁸ s katerim se, kar zadeva višino, prilagaja talnemu in venčnemu zidcu bratovščinske kapele in naj bi torej nastala po njeni dograditvi (sl. 32). Na ta čas kaže tudi slogovno, kar je mogoče povezati zlasti z Zupanovo ustanovo, ki je očitno dala bratovščini nov zagon. France Stele je ob platnu pomislil na slikarja Franca Antona Niernbergerja,¹³⁹ čigar slogu se približujejo nekateri obrazni tipi. Motiv, ki Križanega povezuje z rajnimi, je izrazito bratovščinski. Podnožje križa namreč sega do vic, kjer se v plamenih očiščujejo duše, h katerim se spuščata angela. Večji dviga iz ognja že očiščeno dušo, manjši usmerja k Odrašeniku bradato dušo, ki se bliža rešitvi, tri druge pa s solznimi očmi prosijo pomoči. Spodnji del slike je kompozicijsko ločena enota z rojdi Kristusovega mučenja, ki še dodatno opozarjajo na ceno človekovega odrešenja (prim. 1 Kor 6,20):¹⁴⁰ na mizi in ob njej so razpostavljeni bruno križa, lestev, sulica, sulica z nataknjeno gobo, šibje, trs, bič, rokavica (roka), kocke, trnjeva krona, vrv, kladivo, klešče in žebli.

Arma Christi je motiv, ki ga je opazno poudarila tudi bratovščina Kristusovega smrtnega boja v župnijski (zdaj stolni) cerkvi sv. Janeza Krstnika v Mariboru. Ustanovljena in potrjena je bila leta 1728 in se večkrat omenja v vizitacijskih poročilih.¹⁴¹ Kakšen je bil njen prvotni oltar, ni znano, velike umetnostne ambicije pa je pokazala z naročilom novega nastavka, ki ga je leta 1775 izdelal kipar Jožef Holzinger in spada med največje baročne mojstrovine na Slovenskem (sl. 33). Sergej Vrišer ga ocenjuje kot eno najizvirnejših in umetniško najbolj dovršenih stvaritev. Čeprav sta njegova arhitektura in ornamentika že skoraj povsem klasicistični, preveva oltar baročno razpoloženje. Središče kompozicije je križ s Križanim, od katerega se na vse strani širijo dolgi žarki, ob njem pa med kaneliranimi stebri stojita Marija in sv. Janez Evangelist. Njuni vitki figuri z gibi in izrazom izpovedujeta bolečino in sočutje s trpečim Odrašenikom, notranje razpoloženje pa poudarja tudi njuna razgibana draperija.¹⁴² Žalosti se pridružujeta putta pod križem; levi je nekdanj držal sulico, desni, ki si otira solze, pa trs z gobo. V atiki Bog Oče v spremstvu angelcev sprejema Sinovo pravno daritev za človeštvo, na volutah sedeča angelska mladeniča pa s kretnjami – eden kaže na Očeta, drugi na Sina – igrata vlogo interpretov odrešitvenega dogodka. Motiva na tabernaklju (Srečanje Abrahama in Melkizedeka ter Nabiranje mane v puščavi) predstavljata predpodobi evharistije, pasijonska tematika pa se nadaljuje na medaljonih z *Arma Christi*, ki visita na steni ob oltarju. Na levem so kot relief aplicirani trnova krona, trs, bič, vrv, steber bičanja in rabljeva rokavica, na desnem

¹³⁸ Format slike spominja na pokonci postavljen antependij. Sliko je pred nekaj leti obnovila konservatorica-restavratorka Jasna Radšel.

¹³⁹ ZRC SAZU, UIFS, Terenski zapiski Franceta Steleta, LXXXII, 5. 11. 1934, z zabeležko: *Soteska, ž. c. sv. Erazma. V juž. stran. kapeli slika Križani nad dušami v vicah. Precej groba slikarija sr. 18. stol. Po obrazih posebno v očeh Metzingerjev odsev. Nierenberger? Spodaj miza z mučili Jezusovimi, podobno kot na sliki žal. M.B. pri sv. Florijanu v Ljubljani.*

¹⁴⁰ Apostol Pavel pravi: »/ ... / saj ste bili odkupljeni za visoko ceno.« (1 Kor 6,20). Apostol Peter (1 Pt 1,18-19) pa opominja: »Saj veste, da vas iz vašega praznega življenja, ki ste ga podedovali od očetov, niso odkupile minljive reči, srebro ali zlato, ampak dragocena kri Kristusa, brezhibnega in brezmadežnega jagnjeta.«

¹⁴¹ NŠAM, Škofijska pisarna, šk. D 15/1, Relatio Visitationis Archidiaconalis 1741, Maribor; šk. 15/9, Visitatio Parochiae Marburgensis 1755, s podatkom, da je bil oltar sv. Križa privilegirani ob petkih in v oktavi praznika vernih duš; AMBROŽIČ 2014 (op. 43), str. 21; AMBROŽIČ 2015 (op. 43), str. 46.

¹⁴² VRIŠER 1992 (op. 55), str. 147 (z repr.), 148–149, 155–156; Sergej VRIŠER, *Maribor. Po poteh stare umetnosti*, Maribor 1993, str. 24; Sergej VRIŠER, *Jožef Holzinger*, Maribor 1997, str. 22; Polona VIDMAR, *Liturgična oprema mariborske stolnice, Mariborska stolnica ob 150. obletnici Slomškovega prihoda v Maribor* (ur. Stanko Lipovšek), Maribor 2009, str. 245–246, z navedbo literature; Boštjan ROŠKAR, *Figura, ornamentika in oltarna arhitektura v kiparstvu Jožefa Holzingerja (1735–1797)*, Maribor 2021 (tipkopis doktorske disertacije), str. 70, 160–161, 193, 198, 338–340. Križani je starejši in naj bi nekoč stal na pokopališču pri stolnici, gl. VIDMAR 2009 (op. 142), str. 245.

33. Jožef Holzinger: oltar sv. Križa, 1775, stolna c. sv. Janeza Krstnika, Maribor

pa trije žebli, bič, šibje, vrv, kleščice, kladivo, petelin in kocke.¹⁴³ Mučilna orodja, ob katerih so člani bratovščine mogli bolj poglobljeno premišljevati o Jezusovem trpljenju, so kompoziciji dodana na izviren način, kar oltar tudi v tem oziru izvzema iz povprečja. Sicer pa je po ikonografski plati značilen primer Križevih oltarjev, ki likovno ne izpostavljajo duš v vicah.

Pasijonske bratovščine so pri svojih oltarjih tu in tam odstopile od svojega osnovnega vzorca, kot smo videli že v Kališah, kjer smo se srečali s tipom Marije Priprošnjice (gl. sl. 14), izjemoma pa so izbrale tudi kak drug motiv. Tako se je na primer zgodilo v podružnični cerkvi sv. Križa na Križni gori nad Ložem, kjer se bratovščina Kristusovega smrtnega boja in Žalostne Matere Božje prvič omenja leta 1743, delovala pa naj bi že pred tem.¹⁴⁴ Po barokizaciji cerkvene stavbe in opreme, za katero je v tretji četrtini 18. stoletja poskrbel starotrški župnik Andrej Telban, je imela sedež pri levem slavoločnem oltarju, ki ga je s sliko *Angel tolaži Jezusa na Oljski gori* leta 1763 opremil Fortunat

¹⁴³ VIDMAR 2009 (op. 142), str. 236 (z repr.), 245–246.

¹⁴⁴ Janez KEBE, *Križna gora nad Ložem. Opis božje poti in njene znamenitosti*, Stari trg pri Ložu 1987, str. 25; prim. LAVRIČ 2014 (op. 126), str. 129, z letnico 1743 kot letom ustanovitve.

34. Fortunat Bergant: *Angel tolaži Jezusa na Oljski gori*, oltarna slika bratovščine Kristusovega smrtnega boja na Križni gori nad Ložem, 1763, župnijski urad Stari trg pri Ložu

Bergant (sl. 34).¹⁴⁵ Bratovščina se je tokrat odločila za motiv Jezusove agonije v vrtu Getsemani in ne njegove agonije na križu, ki jo je Bergant naslikal za veliki oltar, medtem ko se je na družbini podobici prezentirala z običajno skupino Križanja. Skupina je postavljena v domačo krajino, na Križno goro, na katero od Sv. Ane vodi pot s petimi postajami (križi) skrivnosti žalostnega dela rožnega venca.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Anica CEVC, *Fortunat Bergant 1721–1769*, Narodna galerija, Ljubljana 1951, str. 45, kat. št. 38; Ferdinand ŠERBELJ, *Angel tolaži Jezusa na Oljski gori*, 1763, *Fortunat Bergant (1721–1769)* (ur. Katra Meke), Narodna galerija, Ljubljana 2021, str. 174, kat. št. 16. Slika (kopija) je danes pomotoma nameščena v desnem slavoločnem oltarju; gl. tudi Ferdinand ŠERBELJ, *Križani s sv. Marijo Magdaleno*, 1763, *Fortunat Bergant 2021* (op. 145), str. 170–172, kat. št. 15. Fotografijo Bergantove slike mi je prijazno posredoval dr. Damjan Prelovšek.

¹⁴⁶ Več o podobici in bratovščini KEBE 1987 (op. 144), str. 23–25; prim. LOZAR ŠTAMCAR 1990 (op. 92), str. 80.

Sv. Trojica in duše v vicah

Pri zgoraj opisanih upodobitvah je v kompozicijo namesto samega Kristusa večkrat vključena celotna sv. Trojica, opozoriti pa moramo tudi na takšne, kjer ta skupaj z vernimi dušami nastopa kot samostojen motiv. Zanimiv primer hrani starotrška podružnična cerkev sv. Fabijana in Boštjana v Predgradu (sl. 35).¹⁴⁷ Slika *Sveta Trojica z dušami v vicah*¹⁴⁸ visi v zakristiji in je nekdanj verjetno pripadala kaki bratovščini, morda tisti, ki je bila v bližnji župnjski cerkvi sv. Križa v Starem trgu ob Kolpi ustanovljena leta 1708 pod imenom Kristusovega smrtnega boja.¹⁴⁹ Gre za nekoliko prilagojeno kopijo slike Guida Renija v rimski cerkvi SS. Trinità dei Pellegrini, posneto po prevodni grafiki.¹⁵⁰ Bog Oče, sveti Duh in Križani so postavljeni »navpično«, v središčno os slike. V zgornjem delu jih obdaja venec angelov, ki ni viden v celoti, ker je bilo platno obrezano, prav tako zaradi obreze manjka delček zemeljske oble, v katero je zasajen križ. Medtem ko se je umetnik v večjem delu zvesto držal predloge, pa je ob Kristusu klečeča adoranta zaradi namembnosti slike nadomestil z dušami v vicah, ki so posledično razdeljene v dve ločeni skupini (ne da bi bile pri tem ločene po spolu). Naslikane so naivneje od drugih figur in so mogoče tudi zato emocionalno poenostavljene, tako da se kljub plamenečemu ognju zdijo vse enako vesele.

Drugačno, običajno svetotrojiško skupino pa najdemo na banderski sliki, ki je bila, kot se zdi zelo verjetno, last bratovščine svete Trojice v ljubljanski stolnici,¹⁵¹ zdaj pa jo hrani Narodni muzej Slovenije (sl. 36).¹⁵² Po obraznem tipu figur in nekaterih detajlih (npr. poudarjeni ključnici) spominja

35. Sv. Trojica z dušami v vicah,
p. c. sv. Fabijana in Boštjana, Predgrad

¹⁴⁷ Slika je objavljena v: Blaž RESMAN, Helena SERAŽIN, *Upravna enota Kočevje. Občine Kočevje, Kostel in Osilnica*, Ljubljana 2010 (Umetnostna topografija Slovenije), str. 309.

¹⁴⁸ RESMAN, SERAŽIN 2010 (op. 147), str. 305. Lep primer sv. Trojice kot Prestola milosti je slika, ki jo je Valentin Metzinger leta 1734 ali 1735 naredil za frančiškane v Samoboru. CEVC 2000 (op. 45), str. 124, 125 (z repr.), kat. št. 91, razlaga, da je slikar motiv povezal z odrešenjsko mislijo tako, da je ob vznožju križa odprl pogled na duše v vicah.

¹⁴⁹ LAVRIČ 2014 (op. 126), str. 125.

¹⁵⁰ Sliko sta v grafični medij prenesla mdr. Robert van Audenaerde in Nicolas Dorigny.

¹⁵¹ Stara cehovska bratovščina sv. Trojice je bila ponovno ustanovljena oz. potrjena leta 1688. Več o njej LAVRIČ 2011 (op. 45), str. 301–303.

¹⁵² Sliko hrani Narodni muzej Slovenije pod inv. št. N 5593. Pridobljena je bila leta 1926 od Mateja Sternena, ta pa jo je kupil od ljubljanskega starinarja, gl. Jasna HORVAT, Mateja KOS, *Zbirka slik Narodnega muzeja Slovenije*, Ljubljana 2011 (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 10), str. 90, št. 120; LAVRIČ 2013 (op. 27), str. 29–30 (z repr.).

36. Sv. Trojica z dušami v vicah, bandero bratovščine sv. Trojice v ljubljanski stolni c. sv. Miklavža, 1774, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

na Antona Cebeja. Označujeta jo napis *Der H: Dreyfaltigkeit Bruderschaftt* in letnica 1774. V ovalnem ornamentalnem okvirju sedita na zemeljski obli (z majhnim križem na vrhu aludira na vladarsko jabolko) Bog Oče in Bog Sin, sredi med njima, tik nad Očetovim žezlom, pa lebdi Bog sveti Duh. V spodnjem delu zemlje se odpira brezno z ognjenimi plameni in tremi dušami, ki se proseče ozirajo navzgor. Upodobitev vic izraža skrb bratovščine za njene rajne člane. Svetotrojiška skupina je blizu kipu, ki se nahaja v ljubljanskem semenišču in je bil s precejšnjo verjetnostjo prepoznan za procesijski znak stolnične bratovščine.¹⁵³

Bratovščine Jezusa, Marije in Jožefa za duše v vicah

Dušam v vicah so bile posebej namenjene tudi bratovščine sv. Družine, tj. Jezusa, Marije in Jožefa, večkrat imenovane samo po Jožefu, zavetniku za srečno smrt, ker je umrl v njuni navzočnosti.¹⁵⁴

¹⁵³ LAVRIČ 2011 (op. 45), str. 302, 303 (z repr.).

¹⁵⁴ Za bratovščine sv. Jožefa gl. mdr. Ana LAVRIČ, Kult in likovne upodobitve sv. Jožefa, zavetnika Kranjske, pri ljubljanskih diskalceatih, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58/2, 2010, str. 389–395; LAVRIČ 2013 (op. 27), str. 36–37; Ana LAVRIČ, Bratovščine v klariških samostanih na Kranjskem. Njihova umetnostna in duhovna dediščina, *Acta historiae artis Slovenica*, 25/1, 2020, str. 54–58.

Za prejem te poslednje milosti so člani bratovščin vsak dan molili,¹⁵⁵ za duše rajnih pa opravljali tudi dobra dela. Na to naj bi jih opominjala njihova bratovščinska pristopnica, na kateri je bila upodobljena sv. Družina, v nekaterih primerih razširjena s prizorom umiranja oziroma srečne smrti ali z motivom vic, kot kažeta npr. grafiki bratovščin, delujočih v Kamniku in Godoviču.

Kamniška bratovščina Jezusa, Marije in Jožefa oziroma sv. Družine je še posebej interesantna zaradi izjemne simbolike srca: ob njenih praznikih so namreč v skladu s praznično vsebino na oltar izpostavljali bodisi »veselo srce« (*cor gaudiosum*) bodisi »žalostno srce« (*cor dolorosum*) in ob tem molili litanije v čast sv. Jožefu ali pa litanije sedmerih Marijinih žalosti oziroma za verne rajne.¹⁵⁶ Ponazoritev čustev s srcem lahko z veliko verjetnostjo povežemo z vplivom klariške bratovščine Srca Marijinega v bližnjih Mekinjah. Ko je ta leta 1719 začela delovati v tamkajšnji redovni cerkvi kot prva na Kranjskem (domnevno celo kot prva na Slovenskem), je postala žarišče češčenja Marijinega srca, ki je bilo na mekinjskih podobah tudi fizično predstavljeno.¹⁵⁷ Kako sta izgledali omenjeni srca kamniške bratovščine, ne vemo, likovno pa nam ju približa bratovščinska pristopnica, katere izvod hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani (sl. 37). Na njej je upodobljeno srce kot organ, v katerem stoji na oblakih svetlobo izžarevajoča sv. Družina. Srce obdajajo trije angelski krilatci, dva pa se spuščata k dušam v vicah – eden jim prihaja na pomoč z rožnim vencem – ki so prikazane v spodnjem delu grafike. Napis nad srcem sporoča, da je bratovščino pod varstvom Jezusa, Marije in Jožefa za rešitev duš iz vic v župnijski cerkvi na Šutni v Kamniku potrdil in bogato obdaril z odpustki papež Klemen XII. leta 1731.¹⁵⁸ Na spodnjem robu podobice pa je zapisana zaobljuba

37. Sv. Družina z dušami v vicah, pristopnica bratovščine Jezusa, Marije in Jožefa v ž. c. Marijinega brezmadežnega spočetja v Kamniku, Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

¹⁵⁵ Namen »pro finali gratia obtinenda« je zapisan v vpisni knjigi ihanske bratovščine, gl. NŠAL, ŽA Ihan, Razne knjige, št. 2, Urbar bratovščine sv. Družine (*Vrbarium Confraternitatis SS: nominum JESU, MARIAE ac JOSEPH*) 1719–1740. Mošenjska pa je molitev za srečno smrt izrecno navedla kot dolžnost svojih članov, gl. LAVRIČ 2013 (op. 27), str. 37.

¹⁵⁶ Ana LAVRIČ, Kamniške bratovščine in njihova povezava s freskami pri Sv. Primožu in v župnijski cerkvi na Šutni, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 39/1, 2016, str. 12–13.

¹⁵⁷ LAVRIČ 2020 (op. 154), str. 42.

¹⁵⁸ NUK, Zbirka podobice. Napis se glasi: *Schildt der Bruderschaft / unter dem Schutz Iesu, Mariae, und Joseph / Zur Erlösung der lieben Seelen des Fegfeyers / Mit genehmhaltung der hohen Geistl: Obrigkeit / In der Statt Stain Pfarr*

pristopnika, da bo vernim dušam te bratovščine daroval zasluženja za vsa svoja dela določenega dne v tednu do konca življenja.¹⁵⁹

Ustanovitev bratovščine »na čast sv. Družini in za duše v vicah« pri Sv. Urbani v Godoviču je bila povezana z usodo župnijske cerkve, ki je v letih 1737 in 1749 pogorela in se nato 1753 podrla, ob tem pa pokopala pod seboj pet delavcev. Ko so farani leta 1755 zgradili novo cerkev, so ob njeni posvetitvi začeli vpisovati člane v novoustanovljeno bratovščino. Do leta 1791 se jih je vanjo vključilo okoli osemsto, od tega sedemnajst duhovnikov. Njen namen so pojasnjevala bratovščinska pravila, in sicer, da želi »s posebnim češčenjem sv. Družine in posnemanjem njenih čednosti sprostiti si njeno varstvo in srečno zadnjo uro«. ¹⁶⁰ Popolni odpustek dušam rajnih članov bratovščine je 28. februarja 1755 podelil papež Benedikt XIV.¹⁶¹ Bratovščinska pristopnica, mlajša od kamniške, se ne izraža s simboliko srca, temveč se likovno zgleduje predvsem po škapulirskih in rožnovenskih bratovščinah (sl. 38).¹⁶² Njen osrednji

38. Sv. Družina z umirajočim in dušami v vicah, pristopnica bratovščine Jezusa, Marije in Jožefa v ž. c. sv. Urbana v Godoviču, Semeniška knjižnica, Ljubljana

motiv povezuje zemeljsko sv. Trojico, tj. Jezusa, Marijo in Jožefa, stoječe v krajini, z nebeško sv. Trojico, saj se nad dečkom Jezusom v oblakih prikazujeta Bog Oče in sv. Duh. Spodnji del grafike pa združuje prizor srečne smrti (*bona mors*) z motivom duš v vicah. Umirajočega, ki drži v rokah križ in rožni venec, skuša hudič spraviti v obup, opozarjajoč ga na dolg seznam njegovih slabih del (na razvitem zvitku stoji napis *opera mala*), medtem ko ga angel spodbuja s knjigo, v kateri so

Kirchen U: L: F: auf der Schütt / des Hertzogthumbs Crain aufgerichtet / Von Babsten Clemente den XII im Jahr 1731 bestättet / und mit Ewigen Ablassen reichlich begnadet.

¹⁵⁹ NUK, Zbirka podobic. Napis se glasi: *Ich... / Schencke aus lieb gegen Iesu, Maria, und Joseph / denen lieben Seelen des Fegfeyers dieser Bruderschaft / den verdienst aller meiner Werckh eines jeglichen / ... in der Wochen durch mein gantzes / Leben Amen.* Pri vstopu so besedilo dopolnili z imenom člana in izbranim dnevom v tednu.

¹⁶⁰ Za zgodovino bratovščine gl. Valentin KLOBUS, *Bratovščina na čast Sv. Družini Jezusa, Marije in Jožefa in za duše v vicah, v farni cerkvi sv. Urbana v Godoviču, po cerkvenih pravilih ustanovljena in postavno združena z milosti polno bratovščino pri sv. Mariji D. Monteronski v Rimu*, Ljubljana 1889, str. 1–3. V jožefinskih reformah zatrtro bratovščino so obudili k življenju leta 1887.

¹⁶¹ ČIPIČ REHAR 2018 (op. 73), str. 203–204, regest št. 545. Popolni odpustek je bilo mogoče prejeti na dan spomina rajnih in vse dni v oktavi ter na vse sobote v letu.

¹⁶² Podobico hrani Semeniška knjižnica Ljubljana. V spodnjem delu je napis: *Bruderschaft Pilt Jesu, Maria / und Joseph in Der Kirchen S: Urbani zu Gotouiz.*

zapisana njegova dobra dela (napis: *opera bona*), ter ga s prstom usmerja k bratovščinskim zave-
 tnikom in k nebesom. Vice so upodobljene kot ječa, v kateri v verige vklenjene duše sredi plame-
 nov prosijo pomoči in rešitve. Godoviška bratovščina je bila povezana s tamkajšnjo bratovščino
 Marijinega brezmadežnega spočetja; ob popisu leta 1773 sta obe skupaj imeli 212 članov.¹⁶³ Potem
 ko je po razpustu leta 1783 znova zaživela v 19. stoletju, leta 1887, je njen namen v posebni brošuri
 podrobneje predstavil Valentin Klobus.¹⁶⁴

Duše v vicah kot samostojen motiv

Samostojne upodobitve vic so bile, kot je videti iz tujega gradiva, priljubljene med ljudstvom,¹⁶⁵
 po cerkvah pa so bile običajno del večjih kompozicij in širšega ikonografskega koncepta. Takšni,
 ljudsko občuteni kiparski skupini duš v vicah sta na primer v 19. stoletju dopolnili Križev oltar na
 Planini nad Horjulom, iz starejšega, pozno-baročnega obdobja pa sta omembe vredni dve, ki sta
 verjetno nekoč imeli podobno vlogo, pristali pa sta v Sokličevi zbirki v Slovenj Gradcu (od leta 2013
 v Koroškem pokrajinskem muzeju; sl. 39–40). Doprsji brkatega moškega srednjih let in bradatega
 starčka v plamenih sta bili nekoč sestavni del večje družbe vernih duš, v kateri najbrž ni manjkalo
 ženskega lika, izvirata pa verjetno z ožjega slovenjegraškega področja.¹⁶⁶

Po spolu uravnoteženo skupino predstavljajo štiri na les slikane podobe vernih duš iz župnij-
 ske cerkve sv. Petra v Radovljici, zdaj shranjene v tamkajšnjem župnišču (sl. 41). Vsebinsko bi sodile
 h Križevemu oltarju, ker pa je ta dobil mesto v cerkvi šele leta 1877, ko je nadomestil nekdanji oltar
 sv. Barbare v stranski kapeli (že naslednje leto je bil preimenovan v oltar sv. Krvi, ker so v njegov
 tabernakelj shranili dragoceno relikvijo),¹⁶⁷ ne vemo točno, kje so bile sprva nameščene. Od treh
 združb, ki so v baročnem času delovale v radovljiški cerkvi,¹⁶⁸ bi slike še najprej prisodili bratovšči-
 ni sv. Trojice, kot premične pa bi jih morda lahko ob kaki priložnosti uporabljali tudi drugi dve.
 Ker naj bi torej, kot upravičeno sklepamo, šlo za bratovščinsko naročilo, jih moramo časovno ume-
 stiti pred leto 1783, ko so bile tovrstne združbe po vladnem odloku ukinjene. Po obraznih tipih in

¹⁶³ LAVRIČ 2014 (op. 126), str. 137.

¹⁶⁴ KLOBUS 1889 (op. 160).

¹⁶⁵ Za duše v vicah kot ljudsko temo gl. mdr. Günther THOMANN, *Die Armen Seelen im Volksglauben und Volksbrauch des altbayerischen und oberpfälzischen Raumes. Untersuchungen zur Volksfrömmigkeit des 19. und 20. Jahrhunderts*, 1, *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*, 110, 1970, str. 115–179.

¹⁶⁶ Po motivu je mogoče sklepati, da gre za bratovščinsko ostalino. Od bratovščin, ki so v baročnem času delovale v Slovenj Gradcu (AMBROŽIČ 2014 (op. 43), str. 49), bi morda prišle v poštev Marijina, Jožefova ali Anina. Provenienca kipov ni zabeležena. Na hrbtni strani nastavka bradatega starčka so »nekakšen podpis in veliki črki A in B ter letnica 1917«, kot je zapisano v muzejski inventarni knjigi. Podatke mi je prijazno posredovala Aleksandra Čas, višja kustosinja Koroškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu. V Sokličevi zbirki je tudi zanimiva mlajša kiparska skupina s podnapisom *Smert Grešnika*, ki kaže umirajočega moža v trenutku, ko je odklonil spovednika. Ta odhaja, medtem ko žena skrušena kleči ob postelji in se hudič z veseljem pripravlja na sprejem grešnikove duše.

¹⁶⁷ Za opremo radovljiške cerkve gl. Blaž RESMAN, *Skica za umetnostnozgodovinski portret župnijske cerkve svete-
 ga Petra v Radovljici*, *Radovljiški zbornik 1995* (ur. Jure Sinobad), Radovljica 1995, str. 281–288.

¹⁶⁸ V radovljiški župnijski cerkvi so delovale bratovščine sv. Rešnjega telesa, sv. Trojice in sv. rožnega venca, prvi dve po izvoru srednjeveški in obujeni v 17. stoletju, tretja ustanovljena leta 1665, gl. RESMAN 1995 (op. 167), str. 282, 283; Janez HÖFLER, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Kranjska*, Ljubljana 2017² (elektronska knjiga), str. 42, 44, 45.

39.–40. Duši v vicah, Sokličeva zbirka, Koroški pokrajinski muzej, Slovenj Gradec

41. Leopold Layer: Duše v vicah, slike iz ž. c. sv. Petra, župnijski urad Radovljica

slikarski kvaliteti jih je Blaž Resman prepoznal za delo Leopolda Layerja.¹⁶⁹ Kažejo dve ženski in dve moški figuri, ki se v plamenih vic objokanih oči in s prosečimi kretnjami ter v različnih zasuhlih telesa ozirajo k rešitvi.

Svetniki kot zavetniki za srečno smrt in priprošnjiki duš v vicah

Z umirajočimi in dušami v vicah so kot njihovi zavetniki povezani tudi nekateri svetniki.¹⁷⁰ Njihov patronat je večkrat prezentiran s sceno njihove lastne smrti, ki naj bi bila postavljena vernikom za zgled. Posebno mesto pripada sv. Jožefu, ki umira v navzočnosti Jezusa in Marije, in sv. Ani, ki jo v trenutku slovesa s tega sveta prav tako obdaja sveto sorodstvo. Tem motivom tokrat ne bomo posvečali posebne pozornosti, ampak se bomo osredotočili na nekaj izbranih primerov svetniške intercesije.¹⁷¹

Med priljubljenimi patroni je bil spreobrnjeni razbojnik sv. Dizma, ki mu je bila posvečena leta 1688 ustanovljena ljubljanska plemiška Družba združenih, ki je delovala v stolni cerkvi, kjer je svetniku priskrbela imeniten oltar.¹⁷² Monumentalna oltarna slika Kristusa s sv. Dizmom v predpeklju je odlično delo Giulia Quaglia iz leta 1704 (sl. 42).¹⁷³ Na njej Kristus v zmagoslavni drži osvobaja duše pravičnih, medtem ko sv. Dizma kot prvi, ki je bil deležen milosti odrešenja, v pozi priprošnjika kleči ob vhodu v predpekel. Iz tega se dvigajo predstavniki Stare zaveze, med prvimi Adam in Eva, kralj David in Mojzes. Predpekel oziroma limb očakov je prikazan kot kraj pod zemljo, dotlej zaprt s težkimi vrati, ki jih je Kristus razbil.¹⁷⁴ Duše odtlej, kakor smo videli na drugih upodobitvah, na nebesa čakajo v vicah. Nekoliko reducirana stolnični prizor je dunajski bakrorezec Dietel ponovil na naslovnici bratovščinske knjižice *Dizma-Philologia*, izdani v Ljubljani leta 1708.¹⁷⁵

¹⁶⁹ Blaž RESMAN 1995 (op. 167), str. 287.

¹⁷⁰ Med zavetniki umirajočih so češčeni zlasti sv. Janez Krstnik, sv. Jožef, sv. Ana, sv. Dizma, sv. Barbara in sv. Uršula, nadalje tudi sv. Miklavž, sv. Benedikt, sv. Jakob, sv. Cirjak, sv. Ahac, sv. Katarina Sienska, sv. Katarina Aleksandrijska, sv. Kamil de Lellis, sv. Stanislav Kostka, sv. Krištof (proti nagli in neprevideni smrti). Kot priprošnjika duš v vicah izstopata sv. Gregor Veliki in sv. Nikolaj Tolentinski, zoper peklenski ogenj pa mdr. pomagajo sv. Juda Tadej, sv. Lovrenc, sv. Anton Puščavnik, sv. Patrik, sv. Terezija Avilska, gl. Fernando LANZI, Gioia LANZI, *Svetniki in zavetniki v likovni in ljudski umetnosti*, Celje 2021, passim. Za priprošnjike duš v vicah gl. tudi Himmel, Hölle, Fegefueuer 1994 (op. 5), str. 160 (sv. Frančišek Asiški, z repr. slike Bernarda Baldija v Santa Maria dei Servi v Bologni iz časa pred 1600, ki velja za eno prvih velikoformatnih upodobitev duš v vicah po tridentinskem koncilu), str. 161 (sv. Gregor Veliki in sv. Avguštin), 163 (sv. Gregor XIII.), 286–289 (sv. Otilija), 302 (sv. Anton Puščavnik), 304–307 (sv. Uršula), str. 318–320 (sv. Terezija Avilska). Za sv. Luitgardo in njeno posebno vlogo pri reševanju duš iz vic gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 487–490.

¹⁷¹ Za Marijo in svetnike kot priprošnjike gl. Susan MARTI, Maria und die Heiligen als Fürbitter, *Himmel, Hölle, Fegefueuer* 1994 (op. 5), str. 196–197.

¹⁷² Za Družbo združenih, t. i. Dizmovo bratovščino, in njeno dejavnost gl. zlasti prispevke v knjigi: *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, 1–2 (ur. Lojze Gostiša), Ljubljana 2001; gl. tudi France Martin DOLINAR, Od Dizmove bratovščine do Akademije delovnih v Ljubljani, *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Kajetan Gantar), Ljubljana 1994, str. 35–46; LAVRIČ 2011 (op. 45), str. 303–305.

¹⁷³ Giuseppe BERGAMINI, *Giulio Quaglio*, Tavagnacco 1994, str. 180; Barbara MUROVEC, Quaglieve oltarne slike v ljubljanski stolni cerkvi, *Umetnostna kronika*, 7, 2005, str. 2–5.

¹⁷⁴ Ana LAVRIČ, *Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik*, Ljubljana 2007, str. 115–116, 117 (z repr.); Ana LAVRIČ, Svetniški zavetniki ljubljanskih baročnih akademij in društev, *V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olge Janša-Zorn*, Ljubljana 2009 (= *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 57), str. 302–304.

¹⁷⁵ *Spominska knjiga* 2001 (op. 172), 1, str. 312; LAVRIČ 2009 (op. 174), str. 303.

42. Giulio Quaglio: Kristus s sv. Dizmom v predpeklju, 1704, stolna c. sv. Miklavža, Ljubljana

43. Valentin Metzinger: Sv. Dizma kot pomočnik v smrti, ok. 1740, p. c. sv. Križa na Hribcu, Puštal

Z ljubljansko Družbo je mogoče naročniško, prek družine Wolkensperg, povezati tudi sliko Valentina Metzingerja iz okoli 1740 v cerkvi sv. Križa na Hribcu v Škofji Loki, kjer je na križu umirajoči sv. Dizma z dopolnilnim prizorom maziljenja bolnika upodobljen kot priprošnjik za srečno zadnjo uro (sl. 43).¹⁷⁶

V vlogi zavetnika umirajočih nastopa sv. Dizma tudi na oltarni sliki po njem imenovane leta 1719 ustanovljene bratovščine v proštjski cerkvi sv. Jurija na Ptuju.¹⁷⁷ Slika, nastala okoli leta 1721, je pripisana Franzu Ignazu Flurerju (sl. 44).¹⁷⁸ Sv. Dizma, opasan s prtom okoli ledij in s križem kot atributom, kleči pred Kristusom Odrešenikom kot priprošnjik za umirajočo članico bratovščine.

¹⁷⁶ CEVC 2000 (op. 45), str. 369, kat. št. 169; LAVRIČ 2009 (op. 174), str. 303. Član Dizmove bratovščine je bil mdr. Janez Anton Wolkensperg.

¹⁷⁷ Andrej KROPEJ, Vprašanje avtorstva fresk v Dizmovi kapeli proštjske cerkve na Ptuju, *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«* (ur. Slavko Krajnc), Ptuj 1998, str. 211; Manuela DAJNKO, *Sv. Dizma v štajerski likovni umetnosti*, Maribor 2013 (tipkopis diplomskega dela), str. 84. Kot leto ustanovitve bratovščine se v literaturi navaja tudi letnica 1739, gl. AMBROŽIČ 2015 (op. 43), str. 37.

¹⁷⁸ Jože CURK, *Mestna proštjska cerkev sv. Jurija v Ptuju*, Ljubljana 1977 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 78), str. 8. Za opis slike gl. DAJNKO 2013 (op. 177), str. 91–93.

44. Franz Ignaz Flurer: *Sv. Dizma kot priprošnjik umirajočih*, ok. 1721, proštjska c. sv. Jurija, Ptuj

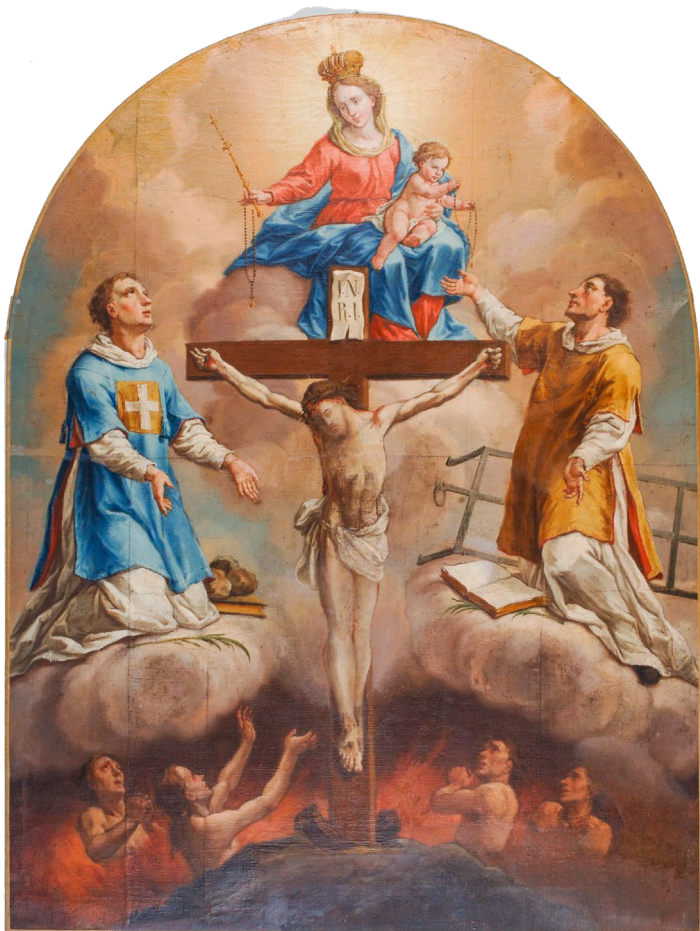
45. *Sv. Uršula kot priprošnjica duš v vicah, podobica bratovščine sv. Uršule*, Semeniška knjižnica, Ljubljana

Žena leži na postelji z visokim zglavjem in školjkasto okrašeno končnico in drži gorečo svečo, medtem ko ji duhovnik s križem v roki ob asistenci pomočnika podeljuje poslednji zakrament. Zraven postelje stoji mizica z odloženimi rekviziti oziroma zdravili, ob znožju je zbrana manjša skupina ljudi, in sicer mati z otrokom, moški s krčevito v molitev sklenjenimi rokami in ženska z usmiljenim prosečim pogledom, najbrž člani družine, morda pa kdo izmed njih zastopa tudi bratovščino.¹⁷⁹

Sv. Uršulo, priprošnjico za srečno zadnjo uro, ki jo običajno srečujemo v prizoru njene mučeniške smrti, bratovščine pa so širile med člani predvsem podobe, ki jo predstavljajo kot zavetnico s plaščem,¹⁸⁰ najdemo tudi v vlogi posrednice za verne duše, kakor na primer na podobici iz Semeniške knjižnice v Ljubljani, kjer pred Križanim skupaj z Marijo in sv. Jožefom prosi za trpeče v vicah (sl. 45). Medtem ko je Marija v tem primeru upodobljena v stoječem položaju, je svetnica (označena

¹⁷⁹ Svetnika srečamo na Slovenskem še v zvezi z naročili Ignacija Marije Attemsa, gl. Renata NOVAK KLEMENČIČ, Matej KLEMENČIČ, Franz Ignaz Flurer in slika sv. Dizme v Zagorju pri Pilštanju, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 44, 2008, str. 248–259. Za svetnikovo ikonografijo gl. DAJNKO 2013 (op. 177).

¹⁸⁰ Upodobljena s plaščem, pod katerim varuje svoje tovarišice oziroma varovanke, predstavlja analogijo Mariji Zavetnici s plaščem, gl. Ana LAVRIČ, *Bratovščine na Slovenskem pod zavetniškim plaščem Marije in svetnikov, Patriae et orbi* 2015 (op. 3), str. 517–524.

46. Leopold Layer:
Rožnovenska Mati Božja, sv. Štefan
in sv. Lovrenc kot priprošnjiki duš
v vicah, pred 1783, Gorenjski muzej,
Kranj

s puščicama) prevzela njeno prvotno klečečo pozo, kot pendant pa je pokleknil tudi Jožef. Na njihovo priprošnjo se je v brezno vic spustil angel, ki izhodu najbližjo dušo že vleče iz plamenov in s prstom kaže na Odrešenika. Grafiko so, poleg »primarne« s svetnico v zavetniškem plašču, med drugim verjetno širile ljubljanske uršulinke, pri katerih je bila leta 1723 uradno potrjena in leta 1726 vpeljana bratovščina sv. Uršule.¹⁸¹

Ikongrafsko specifičen primer svetniške priprošnje je oltarna slika Križanega z Marijo in diakonom sv. Štefanom in sv. Lovrencem iz Gorenjskega muzeja v Kranju (sl. 46).¹⁸² Gre za delo Leopolda Layerja, ki je bilo očitno bratovščinska last, saj ga lahko dovolj utemeljeno povežemo z bratovščino kranjskega čevljarskega ceha pod patronatom sv. Štefana in sv. Lovrenca.¹⁸³ V središču slike stoji križ, zasajen na vrhu Kalvarije, okrog katere se odpira brezno vic s prosečimi dušami sredi ognjenih zubljev. Ob Križanem klečita na oblakih sveta diakona, ki pa se ne ozirata nanj, ampak se

¹⁸¹ Za bratovščino gl. Jasna KOGOJ, *Uršulinke na Slovenskem. Ob 200-letnici prihoda uršulink v Škofjo Loko*, Izola 1982, str. 92; LAVRIČ 2011 (op. 36), str. 55–57.

¹⁸² Damir GLOBOČNIK, *Kranjski poznobaročni slikar Leopold Layer. Izbor slik iz umetnostnozgodovinske zbirke*, Gorenjski muzej, Kranj 2012, str. 44.

¹⁸³ Bratovščina čevljarskega ceha sv. Štefana in sv. Lovrenca v Kranju, ustanovljena leta 1522, se omenja leta 1771 v vizitacijskem poročilu župnikov škofu koadjutorju Karlu Janezu Herbersteinu, gl. HÖFLER 2017 (op. 167), str. 64.

47. Francesco Robba: Duše v vicah, ok. 1721, oltar sv. Antona Padovanskega, ž. c. nadangela Mihaela, Vransko

s priprošnjo za duše obračata na Marijo kot srednico milosti. Ta kraljuje nad prizorom kot Kraljica sv. rožnega venca in skupaj z Otrokom izroča molek mučencema. Slikar je z izrednim poudarkom Marijine vloge in zamenjavo prejemnikov sv. rožnega venca (praviloma sta to sv. Dominik in sv. Katarina Sienska) odstopil od tradicionalnih obrazcev, na njegov izbor marijanskega tipa pa je gotovo vplivala priljubljena kranjska rožnovenska bratovščina, ki so ji bili najbrž v večjem številu pridruženi tudi člani čevljarskega ceha.¹⁸⁴ Layerjeva z rožnovensko motiviko kontaminirana slika jih je vizualno spodbujala k molitvi za rajne brate in sestre.

Kot rariteto v slovenskem gradivu, ki je sicer nastala po privatnem naročilu, naj omenimo še duše v vicah na antependiju oltarja sv. Antona Padovanskega iz okoli leta 1721 v župnijski cerkvi sv. Mihaela na Vranskem (sl. 47). Kapelo z oltarjem in kripto je dal postaviti tamkajšnji mitničar Anton Zaharija Waltreich von Ehrenporten.¹⁸⁵ Kiparski delež opreme je pripisan Francescu Robbi.¹⁸⁶ Umetnik je skupino trpečih duš zelo razgibal in jih postavil v različne poze (dodal je tudi značilno s hrbtom proti gledalcu obrnjeno figuro), da soustvarjajo vtis globine. Prevladujejo moški liki, med

¹⁸⁴ Rožnovenska bratovščina je bila ustanovljena leta 1621 in potrjena 1650, gl. Josip ŽONTAR, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 219; HÖFLER 2017 (op. 167), str. 66.

¹⁸⁵ Več o oltarju Blaž RESMAN, Šopek atiških, *Vis imaginis. Baročno slikarstvo in grafika. Jubilejni zbornik za Anico Cevc* (ur. Barbara Murovec), Ljubljana 2006, str. 167–168.

¹⁸⁶ Prim. Matej KLEMENČIČ, *Francesco Robba in beneško baročno kiparstvo v Ljubljani*, Ljubljana 1998, str. 33, 34, 44–45, kot mogoč čas nastanka kiparskega deleža na vranskem oltarju navaja leto 1725/26.

katerimi izstopa individualizirana glava starca v profilu. Nad plameni, izklesanimi iz rdečkastega kamna, lebdi v zraku angelski mladenič, ki eno od duš prijema za roko, da jo bo ponesel v nebesa, kamor kaže s prstom. Njegova gesta je hkrati tudi opozorilo na sv. Antona Padovanskega, priprošnjika duš v vicah, ki zaseda oltarni tron.¹⁸⁷ Prvotne oltarne podobe, ki je morala nastati hkrati s sliko Brezmadežne v atiki,¹⁸⁸ žal ne poznamo, na več desetletij mlajši pa je s prizorom na antependiju uglašen angelski mladenič, ki tokrat v podobni pozi lebdi nad sv. Antonom Padovanskim, ko ta pred seboj zre in objema Dete Jezusa.¹⁸⁹ Vranskemu reliefu z vicami (ta je vsebinsko pogojen tudi z donatorjevo kriptjo) predstavlja vzporednico antependij na Robbovem oltarju sv. Križa v Križevcih (prvotno v zagrebški stolnici).

Najobsežnejšo skupino priprošnjikov za srečno smrt in duše v vicah srečamo na Slomškovi Ponikvi, v tamkajšnji župnijski cerkvi sv. Martina (sl. 48), kjer sta po doslej znanih arhivskih virih delovali bratovščini Marije sv. rožnega venca in sv. Frančiška Ksaverja.¹⁹⁰ Njuna oltarna nastavka sta bila v času vizitacije Karla Mihaela Attemsa leta 1773 še nedokončana,¹⁹¹ spodbujevalno vlogo

¹⁸⁷ Za vsebinsko zvezo Antona Padovanskega in duš v vicah gl. Beda KLEINSCMIDT, *Antonius von Padua in Leben und Kunst, Kult und Volkstum*, Düsseldorf 1931, str. 271–273; Ana LAVRIČ, Ikonografija sv. Antona Padovanskega. Upodobitve na Slovenskem, *S patri smo si bili dobri. Tri stoletja brežiških frančiškanov. Zbornik znanstvenih razprav* (ur. Jože Škofljanec), Brežice 2013 (Brežiške študije, 4), str. 176.

¹⁸⁸ RESMAN 2006 (op. 185), str. 167–169, je sliko Brezmadežne atribuiral Giulio Quagliu.

¹⁸⁹ Slika sv. Antona z Detetom je bila pripisana Antonu Cebeju, gl. Jože CURK, *Topografsko gradivo. 2: Sakralni spomeniki na območju občine Žalec*, Celje 1967, str. 109, v novejšem času pa jo je Ferdinand ŠERBELJ, *Izzvenevanje nekega obdobja. Oris poznozgodnjega slikarstva na Kranjskem*, Narodna galerija, Ljubljana 2011, str. 31, sl. 179, opredelil kot delo Janeza Potočnika.

¹⁹⁰ Anton OŽINGER, *Vizitacijski zapisniki goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774. 2: Vizitacijski zapisniki savinjskega arhidiakonata goriške nadškofije 1751–1773*, Ljubljana 1991, str. 509–510, z zapisom o vizitaciji Ponikve dne 25. 7. 1760; AMBROŽIČ 2014 (op. 43), str. 32, 49.

¹⁹¹ OŽINGER 1991 (op. 190), str. 796, 798, z zapisom o vizitaciji Ponikve dne 2. 7. 1773: /.../ visitavit visitanda, et omnia adhucdum confusa invenit, praeterquam aram maiorem, quae magnifica reipsa est, et hoc, quia necdum

48. Janes Jurij Mersi in delavnica: Priprošnjiki duš v vicah, antependij velikega oltarja, 1758, ž. c. sv. Martina, Ponikva

pa je v bratovščinskem duhu tedaj že opravil veliki oltar, ki ga je leta 1758 postavil mojster Janes Jurij Mersi in sodi v sam umetniški vrh njegove delavnice.¹⁹² Reliefno oblikovani antependij oltarja je vernike namreč zgovorno opominjal na vice in srečno smrt kot cilj, h kateremu so svoje člane organizirano usmerjale verske združbe. Rezbar je v središče kompozicije postavil žareč trikotnik z Božjim očesom, ki ponazarja sv. Trojico, podenj pa Odrešenika s križem v roki. Iz njegove srčne rane teče curek Rešnje krvi, ki jo putto prestreza v kelih. Ob Kristusu so na oblakih zbrani nebeščani, pod njimi pa se iz ognjenih plamenov vic kažejo trpeče duše. Skupina priprošnjikov je razširjena, saj so Materi Božji in Janezu Krstniku (*Deesis*) pridruženi še drugi svetniki, češčeni predvsem kot zavetniki umirajočih in vernih duš. Marija kleči na Odrešenikovi desni strani in si ponižno polaga levico na prsi, medtem ko s spuščeno desnico opozarja na trpeče v vicah. Ob njej proseče sklepa roki žena, ki je sicer brez atributov, a jo lahko, zlasti zaradi pozicije, prepoznamo kot sv. Ano, h kateri so se na Slovenskem zatekali tudi za srečno zadnjo uro.¹⁹³ Sledi splošno češčeni pomočnik umirajočih sv. Jožef z razcvetelo palico in sprejemajočo gesto, skupino Jezusovega sorodstva pa na konkavno usločeni stranici antependija zaključuje jezuit sv. Francišek Ksaver, patron istoimenske bratovščine v cerkvi, ki se sicer redko uvršča v tovrstno družino priprošnjikov.¹⁹⁴ Skupino na Kristusovi levi strani začinja sveti škof, ki se goreče zavzema za trpeče v vicah; ker nima nobenega specifičnega

finita caetera altaria in ecclesia de novo erecta, quae etiam pulchra est. /.../ Decretum /.../ 1. In Ecclesia altaria lateralia, que necdum finita vidimus, pro viribus conare, ut perficiantur. Prim. OŽINGER 1991 (op. 190), str. 674, o vizitaciji Ponikve dne 14. 6. 1766: /.../ Caeterum commendatur parochi zelo et populi devotioni, arae maiori et cathedrae elegantissimarum inauratio, ac duarum ararum lateraliu extractio /.../.

¹⁹² Ivan STOPAR, *Slomškova Ponikva*, Celje 1990, str. 18; VRIŠER 1992 (op. 55), str. 186, 187 (z repr.).

¹⁹³ Jože DOLENC, Sv. Joahim in Ana, Marijini starši, *Leto svetnikov* (ur. Marijan Smolik), 3, Celje 2000, str. 231; prim. LANZI 2021 (op. 170), str. 49, z razlago, da naj bi bila sv. Ana priprošnjica za srečno smrt, ker ji je Jezus prihranil smrtno agonijo.

¹⁹⁴ Za Ksaverjevo vlogo priprošnjika za srečno zadnjo uro gl. Theodor KURRUS, Franz Xaver SJ, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 6 (ur. Wolfgang Braunfels), Rom-Freiburg-Basel-Wien 1974, stp. 325.

atributa, bi v njem z največjo verjetnostjo prepoznali sv. Martina, patrona ponikovske cerkve, čeprav bi ga kot zavetnika vernih duš lahko opredelili tudi kot sv. Miklavža.¹⁹⁵ Za njim sv. Barbara kot pomočnica umirajočih s kelihom in hostijo opominja na sveto popotnico. Z manjšim razmikom, kompozicijsko kot pendant sv. Jožefu, ji sledi Janez Krstnik z napisnim trakom *Ecce Agnus*, opozarjajoč na Kristusa – Jagnje, ki je odvzelo greha sveta. Na usločeni stranici se skupini pridružuje sv. Anton Padovanski iz reda manjših bratov sv. Frančiška, ki z eno roko kaže na vice in z drugo proti nebu, sicer pa ga srečamo v cerkvi tudi kot gostača na že omenjenem Ksaverjevem oltarju. Moške duše, bodisi golobrade bodisi bradate in brkate, in dolgolase ženske duše v vicah so pomešane med seboj in z dvignjenimi rokami (tista na sredi spominja na oranto) prosijo pomoči. Nekatere so še globoko potopljene v ogenj, druge se bližajo rešitvi, dve duši pa angela, lebdeča nad vicami, že vlečeta iz plamenov.¹⁹⁶ Kljub okornostim, ki jih v detajlih razkrivajo figure, je celotna kompozicija s svojo dinamiko, neposrednostjo in bogato pripovednostjo zelo impresivna in je učinkovito spodbujala gledalce k razmisleku o poslednjih rečeh. Od leta 1771 jih je k temu še dodatno usmerjala Mersijeva prižnica, zlasti z zgodbo o umirajočem grešniku, na čigar dušo čaka hudič, medtem ko mu Jezus še v zadnjem trenutku ponuja Rešnjo kri iz odprtega srca (sl. 49).¹⁹⁷

49. Janez Jurij Mersi: Smrt grešnika in Kristusova Rešnja kri, relief na prižnici, 1771, ž. c. sv. Martina, Ponikva

Opisani primeri, med katerimi je tudi nekaj del, nastalih iz zasebnih naročil, sledijo eshatološki tematiki v povezavi z bratovščinami različnih titularjev, v kolikor je bilo mogoče oboje obravnavati vzporedno. Motivno gre za raznolik in razmeroma bogat nabor, ki kljub fragmentarnosti odpira vpogled v predstavní svet baročnega človeka, in sicer v emocionalno posebno občutljivem

¹⁹⁵ Za sv. Miklavža kot zavetnika duš v vicah gl. LE GOFF 2009 (op. 4), str. 240, 447.

¹⁹⁶ VRIŠER 1992 (op. 55), str. 186, je med dušami opazil tolikšno razliko, da jih je označil celo kot »pogublence in zveličance«.

¹⁹⁷ Za prižnico gl. VRIŠER 1992 (op. 55), str. 191, 193 (z repr.), 194; gl. tudi STOPAR 1990 (op. 192), str. 27; Franc HRASTELJ, *Otrok luči. Zgodovinska povest o Antonu Martinu Slomšku*, Ljubljana 2005², str. 44, z razlago, ki jo je Antonu Martinu Slomšku povedala mati v njegovih otroških letih: *Tole poglej! Vidiš tukaj bolnika na postelji, vidiš ob vzhodu postelje, kako angel varuh joka, vidiš hudobca pod posteljo, ki že čaka na to grešno dušo, ki se noče spokoriti? Vidiš, tukaj je sam Jezus, glej, kako je z roko zajel svojo Rešnjo kri iz odprtega srca in jo grešniku ponudil še v zadnjem trenutku, da bi si z njo grešno dušo umil in se rešil večnega pogubljenja /.../.*

segmentu smrti in posmrtnega življenja.¹⁹⁸ Umetniška dela so ga s tem soočala, ga opominjala in svarila, hkrati pa tudi tolažila in mu vlivala upanje. V okviru bratovščin so ga še zlasti spodbujala k molitvi in dobrim delom za rajne člane, kar je bilo zagotovilo, da bo tega po smrti deležen tudi sam. V primerjavi s tujim gradivom je slovensko skromnejše, vendar se z nekaterimi umetniškimi deli nedvomno uvršča na evropsko raven. Z nadaljnjimi raziskavami umetnostne dediščine bratovščin se bo vpogled v njihov imaginarij srečne smrti in vic v prihodnje še razširil in poglobil.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Nadangela Mihaela, ki spremlja in tehta duše ob smrti in poslednji sodbi, smo srečali na več upodobitvah, kot samostojen motiv pa v doslej znanem bratovščinskem gradivu ni zabeležen. Od mlajših del je zaradi reliefa (goli) duš v vicah na predeli zanimiv neogotski oltar sv. Mihaela na Hajdini (izdelan po načrtih prof. Ortweina iz Gradca), ki pa tudi ni bil bratovščinski.

¹⁹⁹ Za prijazno pomoč pri zbiranju gradiva, za informacije in fotografske posnetke se iz srca zahvaljujem arhivistom v Nadškofijskem arhivu Ljubljana in Nadškofijskem arhivu Maribor, kolegicam in kolegom višji kustosinji Aleksandri Čas, Juretu Ferlanu, dr. Damirju Globočniku, dr. Damjanu Prelovšku, mag. Lilijani Urlep, dr. Juretu Volčjaku, župnikom mag. Alojziju Kačičniku (Župnija Ponikva), Francu Kaduncu (Župnija Šentjošt nad Horjulom), p. Krizostomu Komarju (Župnija Novo mesto Sv. Lenart), Dušanu Kožuhu (Župnija Soteska), Damjanu Proštu (Župnija Selca), Andreju Županu (Župnija Radovljica) in dr. Silvestru Novaku. Hvala Arhivu Republike Slovenije Ljubljana, Gorenjskemu muzeju Kranj, Narodnemu muzeju Slovenije Ljubljana, zlasti mag. Tomislavu Kajfežu, Pomurskemu muzeju Murska Sobota, Semeniški knjižnici Ljubljana, zlasti dr. Mateji Demšar, in Založbi Družina. Posebno zahvalo namenjam kolegom z Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta ZRC SAZU, zlasti mag. Tini Bratuša, mag. Andreju Furlanu za obdelavo fotografskega gradiva in še posebej dr. Blažu Resmanu za pregled besedila, sugestije in velikodušno podporo.

Članek je nastal v okviru v okviru raziskovalnega programa *Umetnost na Slovenskem v stičišču kultur* (P6-0061) in raziskovalnega projekta *Umetnina kot odsev znanja in povezovanja. Pomen izobrazbe in družbene vpetosti umetnikov in naročnikov v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (J6-9439), ki ju iz državnega proračuna sofinancira Javna Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Literatura

- AMBROŽIČ, Matjaž, Pregled predjožefinskih bratovščin na slovenskem Štajerskem, *Acta historiae artis Slovenica*, 19/1, 2014, str. 17–52.
- AMBROŽIČ, Matjaž, Kanonski in teološki vidiki bratovščin z ozirom na slovensko Štajersko, *Patriae et orbi. Essays on Central European Art and Architecture/Študije o srednjeevropski umetnosti. Festschrift in Honour of Damjan Prelovšek/Jubilejni zbornik za Damjana Prelovška* (ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini, Barbara Murovec), Ljubljana 2015, str. 529–549.
- AMBROŽIČ, Matjaž, Zanimivosti iz delovanja predjožefinskih bratovščin na slovenskem Štajerskem, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 38/1, 2015, str. 35–75.
- BALAŽIČ, Janez, Povišanje sv. Hostije, *Umetnine iz Prekmurja. Od romanike do modernizma* (ur. Janez Balažič), Pokrajinski muzej Murska Sobota, Murska Sobota 2009, str. 134–135, kat. št. 60.
- BALDE, Henricus, *Veritates christianae, quae ad modum exhibent bene vivendi et bene moriendi /.../ in strenam oblatae dd. sodalibus congregatis sub titulo B. Mariae Virginis in coelos Assumptae in archi-ducali Soc. Jesu collegio Labacensi anno MDCCL*, Labaci 1750.
- BARAGA, France, *Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva*, Ljubljana 1995 (Acta Ecclesiastica Sloveniae, 17).
- BERGAMINI, Giuseppe, *Giulio Quaglio*, Tavagnacco 1994.
- BLAZNIK, Pavle, *Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803)*, Škofja Loka 1973.
- BORROMEO, Federico, *De pictura sacra*, 2, Milano 1624.
- BRAUNFELS, Wolfgang, Fegfeuer, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 2 (ur. Engelbert Kirschbaum), Rom-Freiburg-Basel-Wien 1970, stp. 16–20.
- BRINKMANN, Bodo, Die Seele verläßt den Leichnam und wird von Engeln und Teufeln umkämpft, *Himmel, Hölle, Fegfeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 272, kat. št. 82.
- BRINKMANN, Bodo, Wer vor dem Bild der Gregorsmesse fünf Vaterunser und fünf Avemaria betet, erhält Ablass, *Himmel, Hölle, Fegfeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 246, kat. št. 61.
- BRÜHLMEIER, Markus, Bruderschaften, eine »Kollektivversicherung« gegen lange Fegfeuerqualen, *Himmel, Hölle, Fegfeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 214.
- CANISIUS, Petrus, *Catechismus. Skusi malane figure naprej postavlen. 1615*, Celje 1991.
- CEVC, Anica, *Fortunat Bergant 1721–1769*, Narodna galerija, Ljubljana 1951.
- CEVC, Anica, *Valentin Metzinger 1699–1759. Življenje in delo baročnega slikarja*, Narodna galerija, Ljubljana 2000.
- CEVC, Emilijan, Slikarstvo 17. stoletja, *Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem*, 1, Narodna galerija, Ljubljana 1968, str. 39–71.
- CIGLENEČKI, Marjeta, Franz Ignaz Count of Inzaghi, Ptuj Parish Archpriest and Dean, and the Veneration of St Victorinus, First Bishop of Poetovio Known by Name, *Acta historiae artis Slovenica*, 24/2, 2019, str. 113–166.
- CURK, Jože, *Topografsko gradivo. 1: Sakralni spomeniki na območju občine Celje*, Celje 1966.
- CURK, Jože, *Topografsko gradivo. 2: Sakralni spomeniki na območju občine Žalec*, Celje 1967.
- CURK, Jože, *Topografsko gradivo. 6: Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah*, Celje 1967.
- CURK, Jože, *Mestna proštijška cerkev sv. Jurija v Ptujju*, Ljubljana 1977 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 78).
- CVETNIČ, Sanja, *Ikonografija nakon Tridentinskoga sabora i hrvatska likovna baština*, Zagreb 2007.

- CVETNIČ, Sanja, The Jesuit Bona Mors Confraternities in Croatia, *Acta historiae artis Slovenica*, 23/2, 2018, str. 179–193.
- ČIPIĆ REHAR, Marija, *Listine Nadškofjskega arhiva Ljubljana. 2: Brevi, župnije, uršulinke, prepisi listin*, Ljubljana 2018.
- DAJNKO, Manuela, *Sv. Dizma v štajerski likovni umetnosti*, Maribor 2013 (tipkopis diplomskega dela).
- DOLENC, Jože, Sv. Joahim in Ana, Marijini starši, *Leto svetnikov* (ur. Marijan Smolik), 3, Celje 2000, str. 229–231.
- DOLINAR, France Martin, Od Dizmove bratovščine do Akademije delovnih v Ljubljani, *Academia Operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve* (ur. Kajetan Gantar), Ljubljana 1994, str. 35–46.
- EGBERS, Silke, Skapulier, *Marienlexikon* (ur. Remigius Bäumer, Leo Scheffczyk), 6, St. Ottilien 1994, str. 184–185.
- EUSTACHIUS de Rosario, *Ars bene moriendi. Das ist Kunst wol zu sterben, in fünffzig Ermahnungen auß H. Schrift, heiligen Vättern, und andern bewehrten Scribenten zusammen gezogen*, Augsburg 1673. *Feuer* (ur. Wolfgang Meighörner), Tiroler Volksmuseum, Innsbruck 2018.
- Fortunat Bergant (1721–1769)* (ur. Katra Meke), Narodna galerija, Ljubljana 2021.
- GLOBOČNIK, Damir, *Kranjski poznobaročni slikar Leopold Layer. Izbor slik iz umetnostnozgodovinske zbirke*, Gorenjski muzej, Kranj 2012.
- GÖTTLER, Christine, In den Vier letzten Dingen finden Barokkünstler ein Experimentierfeld für die Darstellung psychischer Bewegung, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 320–321, kat. št. 118.
- GÖTTLER, Christine, »Jede Messe erlöst eine Seele aus dem Fegefeuer«. Der privilegierte Altar und die Anfänge des barocken Fegefeuerbildes in Bologna, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 149–164.
- GÖTTLER, Christine, *Die Kunst des Fegefeuers nach der Reformation. Kirchliche Schenkungen, Ablaß und Almosen in Antwerpen und Bologna um 1600*, Mainz 1996 (Berliner Schriften zur Kunst, 7).
- GUARDINI, Romano, *Die letzten Dinge. Die christliche Lehre vom Tode, der Läuterung nach dem Tode, Auferstehung, Gericht und Ewigkeit*, Würzburg 1952⁵.
- HALM, Philipp Maria, *Armeseelen, Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, 1 (ur. Otto Schmitt), Stuttgart 1937, stp. 1084–1088 (<https://www.rdklabor.de/w/?oldid=89658>).
- HAMM, Berndt, *Abläss und Reformation. Erstaunliche Kohärenzen*, Tübingen 2016.
- HESSE, Jochen, *Ars moriendi. Die Kunst, zwischen den Versuchungen der Teufel und den Ermahnungen der Heiligen heilsam zu sterben*, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 262–265, kat. št. 75.
- Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994.
- HÖFLER, Janez, *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Kranjska*, Ljubljana 2017² (elektronska knjiga).
- HORVAT, Jasna, KOS, Mateja, *Zbirka slik Narodnega muzeja Slovenije*, Ljubljana 2011 (Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev, 10).
- HRASTELJ, Franc, *Otrok luči. Zgodovinska povest o Antonu Martinu Slomšku*, Ljubljana 2005².
- JEZLER, Peter, Wer Gute Werke leistet, verkürzt seine Leidenszeit im Fegefeuer und gelangt schneller in den Himmel, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 190, sl. 191, kat. št. 18.
- JEZLER, Peter, KONRAD, Bernd, Kopfüber schweben Engel ins Fegefeuer hinab, um mit Almosen und Hostien Arme Seelen zu retten, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 291, kat. št. 97.

- KEBE, Janez, *Križna gora nad Ložem. Opis božje poti in njene znamenitosti*, Stari trg pri Ložu 1987.
- KEMPERL, Metoda, Bratovščine kot naročnice umetniških del. Primer Metzingerjevih slik Sv. Marjeta in sv. Cecilija ter Marija pomočnica umirajočih, *Pogovori o baročni umetnosti 2001* (ur. Mojca Jenko), Narodna galerija, Ljubljana 2002, str. 37–41.
- KERMAVNAR, Simona, RESMAN, Blaž, SERAŽIN, Helena, *Upravna enota Logatec. Občina Logatec*, Ljubljana 2014 (Umetnostna topografija Slovenije).
- KISTERS, Friedrich, Die Gregorsmesse, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 292–293.
- KISTERS, Friedrich, In der Gregorsmesse fließt das Blut Christi über den Altar und öffnet den Armen Seelen den Weg in den Himmel, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 294, sl. 295, kat. št. 98.
- KLEINSCMIDT, Beda, *Antonius von Padua in Leben und Kunst, Kult und Volkstum*, Düsseldorf 1931.
- KLEMENČIČ, Matej, *Francesco Robba in beneško baročno kiparstvo v Ljubljani*, Ljubljana 1998.
- KLOBUS, Valentin, *Bratovščina na čast Sv. Družini Jezusa, Marije in Jožefa in za duše v vicah, v farni cerkvi sv. Urbana v Godoviču, po cerkvenih pravilih ustanovljena in postavno združena z milosti polno bratovščino pri sv. Mariji D. Monteronski v Rimu*, Ljubljana 1889.
- KOGOJ, Jasna, *Uršulinke na Slovenskem. Ob 200-letnici prihoda uršulink v Škofjo Loko*, Izola 1982.
- KOŠIR, Tone, DEMŠAR, Alojz, LEBEN-SELJAK, Petra, *Dediščina župnije Šentjošt. Ljudje, domačije in znamenitosti*, Šentjošt 2013.
- KROPEJ, Andrej, Vprašanje avtorstva fresk v Dizmovi kapeli proštjske cerkve na Ptujju, *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice »Konradove cerkve«* (ur. Slavko Krajnc), Ptuj 1998, str. 211–215.
- KURRUS, Theodor, Franz Xaver SJ, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 6 (ur. Wolfgang Braunfels), Rom-Freiburg-Basel-Wien 1974, stp. 324–327.
- LANZI, Fernando, LANZI, Gioia, *Svetniki in zavetniki v likovni in ljudski umetnosti*, Celje 2021.
- LAVRIČ, Ana, *Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik*, Ljubljana 2007.
- LAVRIČ, Ana, Sv. Janez Nepomuk na odru ljubljanskega jezuitskega gledališča, *Liturgia Theologia prima. Zbornik ob osemdesetletnici profesorja Marijana Smolika* (ur. Rafko Valenčič, Slavko Krajnc, Jože Faganel), Ljubljana 2008, str. 431–446.
- LAVRIČ, Ana, Svetniški zavetniki ljubljanskih baročnih akademij in društev, *V zlatih črkah v zgodovini. Razprave v spomin Olge Janša-Zorn*, Ljubljana 2009 (= *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 57), str. 301–316.
- LAVRIČ, Ana, Kult in likovne upodobitve sv. Jožefa, zavetnika Kranjske, pri ljubljanskih diskalceatih, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 58/2, 2010, str. 383–400.
- LAVRIČ, Ana, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Jezuitske kongregacije, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 33/2, 2010, str. 251–286.
- LAVRIČ, Ana, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine pri redovnih cerkvah, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 34/1, 2011, str. 41–64.
- LAVRIČ, Ana, Ljubljanske baročne bratovščine in njihovo umetnostno naročništvo. Bratovščine v župnijskih cerkvah in podružnicah, *Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Franceta Martina Dolinarja* (ur. Jure Volčjak), Ljubljana 2011 (= *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 34/2), str. 295–317.
- LAVRIČ, Ana, Oprema cerkve in samostana bosonogih avguštincev v Ljubljani, *Acta historiae artis Slovenica*, 17/1, 2012, str. 21–55.
- LAVRIČ, Ana, Prispevek k stavbni zgodovini samostana in cerkve bosonogih avguštincev v Ljubljani, *Acta historiae artis Slovenica*, 17/2, 2012, str. 103–136.
- LAVRIČ, Ana, Bratovščine v ljubljanskih škofijskih protokolih 17. in 18. stoletja, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 36/1, 2013, str. 25–44.

- LAVRIČ, Ana, Ikonografija sv. Antona Padovanskega. Upodobitve na Slovenskem, *S patri smo si bili dobri. Tri stoletja brežiških frančiškanov. Zbornik znanstvenih razprav* (ur. Jože Škofljanec), Brežice 2013 (Brežiške študije, 4), str. 169–203.
- LAVRIČ, Ana, Bratovščine na Kranjskem leta 1773, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 37/1, 2014, str. 109–142.
- LAVRIČ, Ana, Zgodovinska in umetnostna dediščina frančiškanskih bratovščin, *Acta historiae artis Slovenica*, 19/2, 2014, str. 95–122.
- LAVRIČ, Ana, Bratovščine na Slovenskem pod zavetniškim plaščem Marije in svetnikov, *Patriae et orbi. Essays on Central European Art and Architecture/Študije o srednjeevropski umetnosti. Festschrift in Honour of Damjan Prelovšek/Jubilejni zbornik za Damjana Prelovška* (ur. Ana Lavrič, Franci Lazarini, Barbara Murovec), Ljubljana 2015, str. 475–527.
- LAVRIČ, Ana, Kamniške bratovščine in njihova povezava s freskami pri Sv. Primožu in v župnijski cerkvi na Šutni, *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 39/1, 2016, str. 9–25.
- LAVRIČ, Ana, Velike Marijine bratovščine na Slovenskem. Ikonografija bratovščin pod okriljem mendikantskih redov, *Acta historiae artis Slovenica*, 21/2, 2016, str. 119–167.
- LAVRIČ, Ana, Bratovščine sv. Rešnjega telesa na Slovenskem. Predstavitev ikonografije z izbranimi primeri, *Acta historiae artis Slovenica*, 22/1, 2017, str. 7–43.
- LAVRIČ, Ana, Bratovščine v klariških samostanih na Kranjskem. Njihova umetnostna in duhovna dediščina, *Acta historiae artis Slovenica*, 25/1, 2020, str. 27–62.
- LE GOFF, Jacques, *La naissance du Purgatoire*, Paris 1981 (prevod: *Nastanek vic*, Ljubljana 2009).
- LOZAR ŠTAMCAR, Maja, Prispevek k preučevanju božjepotnih grafičnih podob v 18. stoletju na Slovenskem, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 26, 1990, str. 57–84.
- LOŽAR PODLOGAR, Helena, Cerkev svete Ane na Grabnu. Odzvanjanje nekega časa, *Vita artis perennis. Ob osemdesetletnici Emilijana Cevca/Festschrift Emilijan Cevc* (ur. Alenka Klemenc), Ljubljana 2000, str. 369–386.
- MAČEK, Jože, *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri do leta 1809. Prispevek k obravnavi državnega cerkvenstva na Kranjskem*, Ljubljana 2005.
- MAROLT, Marijan, *Dekanija Vrhnika. Topografski opis*, Ljubljana 1929.
- MAROLT, Marijan, *Dekanija Celje. 1: Cerkveni spomeniki v Celju*, Maribor 1931.
- MARTI, Susan, Auf katholischer Seite überdauert das Fegefeuer die Reformation, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 316, sl. 317, kat. št. 116.
- MARTI, Susan, Maria und die Heiligen als Fürbitter, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 196–197.
- MARTI, Susan, MONDINI, Daniela, »Ich manen dich der brüsten min, Das du dem sündner wellest milte sin!« Marienbrüste und Marienmilch im Heilsgeschehen, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 79–90.
- MENAŠE, Lev, *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*, Celje 1994.
- MIRKOVIČ, Marija, Slika ormoške Sočutne, delo ptujskega slikarja F. A. Pachmayerja, *Ormož skozi stoletja IV* (ur. Peter Pavel Klasinc), Ormož 1993, str. 50–61.
- MONDINI, Daniela, Marias Milch und das Blut Christi laben die Seelen im Fegefeuer, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 298–299, kat. št. 101.
- MUROVEC, Barbara, Zbirka slik v frančiškanskem samostanu v Ljubljani, *Frančiškani v Ljubljani. Samostan, cerkev in župnija Marijinega oznanjenja* (ur. Silvin Krajnc), Ljubljana 2000, str. 347–374.
- MUROVEC, Barbara, Quaglieve oltarne slike v ljubljanski stolni cerkvi, *Umetnostna kronika*, 7, 2005, str. 2–5.

- NOVAK KLEMENČIČ, Renata, KLEMENČIČ, Matej, Franz Ignaz Flurer in slika sv. Dizme v Zagorju pri Pilštajnu, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 44, 2008, str. 248–262.
- OEHLER, Helmuth, Ein »wirkliches Feuer, quälend und doch nicht verzehrend«. Die Flammen im Purgatorium, *Feuer* (ur. Wolfgang Meighörner), Tiroler Volksmuseum, Innsbruck 2018, str. 78–89.
- OGRIN, Matija, Bratovščinske iskre. Duhovna besedila baročnih bratovščin na Slovenskem, *Acta historia artis Slovenica*, 21/2, 2016, str. 55–88.
- OTRIN, Blaž, VISOČNIK, Julijana, *Topografsko-zgodovinski opisi župnij ljubljanske škofije 1821–1823*, Ljubljana 2021 (*Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 43).
- OŽINGER, Anton, *Vizitacijski zapiski goriškega nadškofa Karla Mihaela grofa Attemsa 1752–1774. 2: Vizitacijski zapiski savinjskega arhidiaconata goriške nadškofije 1751–1773*, Ljubljana 1991.
- POHLIN, Marko, *Sveta, inu nuzna je misl sa te mertve moliti, de bodo od grehov odvesani 2 Mahab. 12. 46. Katirem pomagati Christianska lubesn zel nobenega vonnausame, bodi se uwog, ali revne kokerkol otshe, dokler muzh, inu oblast na mertve se spominiti, inu sa nje moliti ni nobenemu od G. Boga oduseta /.../*, Ljubljana 1769.
- POLANCO, Joannes Alphonsus de, *Methodus ad eos, qui moriuntur adiuvandos. Ex complurium doctorum, ac piorum scriptis, diuturnoque usu et observatione collecta /.../ honoribus DD. sodalium congregatorum sub titulo B. M. V. in coelos Assumptae in archi-ducali Soc. Jesu Collegio Labaci Anno MDCCXLIV*, Labaci 1744.
- POŽIN, Karin, *Poznobaročni kipar Ferdinand Gallo*, Maribor 2018 (tipkopis magistrskega dela).
- PRUMMER, Markus, *Quattuor novissima. Die Ikonographie der Vier letzten Dinge*, Berlin 2019.
- RESMAN, Blaž, Skica za umetnostnozgodovinski portret župnijske cerkve svetega Petra v Radovljici, *Radovljiški zbornik 1995* (ur. Jure Sinobad), Radovljica 1995, str. 271–292.
- RESMAN, Blaž, Šentjakobska cerkev v 18. stoletju, *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp), Ljubljana 1998 (*Redovništvo na Slovenskem*, 4), str. 189–228.
- RESMAN, Blaž, Šopek atiških, *Vis imaginis. Baročno slikarstvo in grafika. Jubilejni zbornik za Anico Cevc* (ur. Barbara Murovec), Ljubljana 2006, str. 153–176.
- RESMAN, Blaž, *Šentjakobska cerkev v Ljubljani*, Ljubljana 2014 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, 217).
- RESMAN, Blaž, SERAŽIN, Helena, *Upravna enota Kočevje. Občine Kočevje, Kostel in Osilnica*, Ljubljana 2010 (Umetnostna topografija Slovenije).
- ROŠKAR, Boštjan, *Figura, ornamentika in oltarna arhitektura v kiparstvu Jožefa Holzingerja (1735–1797)*, Maribor 2021 (tipkopis doktorske disertacije).
- ROVA, Simone, Ablaß, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 234–235.
- ROZMAN, Ksenija, Katalog razstavljenih del. Slikarstvo, *Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem*, 1, Narodna galerija, Ljubljana 1968, str. 133–148.
- SCHREIBER, Wilhelm Ludwig, ZIMMERMANN, Hildegard, *Ars moriendi, Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, 1 (ur. Otto Schmitt), Stuttgart 1937, stp. 1121–1127 (https://www.rdklabor.de/wiki/Ars_moriendi).
- SMOLIK, Marijan, Umetnine v ljubljanskem semenišču, *Vis imaginis. Baročno slikarstvo in grafika. Jubilejni zbornik za Anico Cevc* (ur. Barbara Murovec), Ljubljana 2006, str. 137–152.
- Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizma 1688–1801*, 1–2 (ur. Lojze Gostiša), Ljubljana 2001.
- STELE, France, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 9/1–4, 1928, str. 5–50.
- STOPAR, Ivan, *Slomškova Ponikva*, Celje 1990.
- SUCQUET, Antonius, *Piae considerationes ad declinandum a malo et faciendum bonum cum Iconibus Viae Vitae Aeternae*, Viennae 1672.

- Šematizem Ljubljanske nadškofije v letu mednarodnega priznanja samostojne Slovenije, Ljubljana 1993.
- ŠERBELJ, Ferdinand, *Izzvenevanje nekega obdobja. Oris poznobaročnega slikarstva na Kranjskem*, Narodna galerija, Ljubljana 2011.
- ŠERBELJ, Ferdinand, Angel tolaži Jezusa na Oljski gori, 1763, *Fortunat Bergant (1721–1769)* (ur. Katra Meke), Narodna galerija, Ljubljana 2021, str. 174, kat. št. 16.
- ŠERBELJ, Ferdinand, Križani s sv. Marijo Magdaleno, 1763, *Fortunat Bergant (1721–1769)* (ur. Katra Meke), Narodna galerija, Ljubljana 2021, str. 170–172, kat. št. 15.
- Škofjeloški pasijon. *Znanstvenokritična izdaja* (ur. Matija Ogrin), Celje-Ljubljana 2009.
- THOMANN, Günther, Die Armen Seelen im Volksglauben und Volksbrauch des altbayerischen und oberpfälzischen Raumes. Untersuchungen zur Volksfrömmigkeit des 19. und 20. Jahrhunderts, 1, *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg*, 110, 1970, str. 115–179.
- TINGLE, Elizabeth C., *Purgatory and Piety in Brittany 1480–1720*, Farnham 2012 (Catholic Christendom 1300–1700).
- UKMAR, Jakob, *Nauk o poslednjih rečeh ali Eshatologija*, Škedenj pri Trstu 1972.
- UNBEHAUN, Lutz, Das Rosenkranzgebet erlöst Seelen aus dem Fegefeuer, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 296, sl. 297, kat. št. 99.
- Upravna enota Ajdovščina. Občini Ajdovščina in Vipava* (ur. Helena Seražin), 2, Ljubljana 2012 (Umetnostna topografija Slovenije).
- UŠENIČNIK, Franc, *Pastoralno bogoslovje*, Ljubljana 1940³.
- UŠENIČNIK, Franc, *Katoliška liturgika*, Ljubljana 1945².
- VIDMAR, Polona, Liturgična oprema mariborske stolnice, *Mariborska stolnica ob 150. obletnici Slomškovega prihoda v Maribor* (ur. Stanko Lipovšek), Maribor 2009, str. 229–265.
- Vnderschildliche geistliche von Vnser Lieben Frauen vnd Gott dem Allmächtigen Passion Leyden vnd Sterben, auch Miraculose vnd dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschildlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen* (ur. Mirna Abaffy, Lojze Gostiša), Ljubljana-Zagreb 2005 (Iconotheca Valvasoriana, 2).
- Vnderschildliche geistliche vnd weltliche Reiß, vnd Zeichnungen, von vnderschildlichen Mahlern vnd Künstlern gueten vnd schlechten gezeichnet vnd gerissen, auch vnderschildliche Laub vnd Kränter [sic] Blätter nach dem Leben abgetruckt, welche mit sonderbahrem Fleiß zusamben gabracht durch Johann Weychard Valvasor* (ur. Jure Mikuž, Lojze Gostiša), Ljubljana-Zagreb 2008 (Iconotheca Valvasoriana, 17).
- Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije*, Ljubljana 1975 (Vodniki, 2).
- VOLČJAK, Jure, Pregled predjožefinskih bratovščin na ozemlju goriške nadškofije na Kranjskem, *Acta historiae artis Slovenica*, 21/2, 2016, str. 9–34.
- VOLČJAK, Jure, *Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonotov goriške nadškofije 1752–1757*, Ljubljana 2022 (v tisku).
- VORDERMAYER, Helmut, *Die Lehre vom Purgatorium und die Vollendung des Menschen. Ein moraltheologischer Beitrag zu einem umstrittenen Lehrstück aus der Eshatologie*, Innsbruck-Wien 2006 (Salzburger theologische Studien, 27).
- VRIŠER, Sergej, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, Maribor 1963.
- VRIŠER, Sergej, Pavlinsko Olimje, *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo* (ur. Đurđica Cvitanović, Vladimir Maleković, Jadranka Petričević), Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb 1989, str. 255–264.
- VRIŠER, Sergej, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1992.
- VRIŠER, Sergej, *Maribor. Po poteh stare umetnosti*, Maribor 1993.

- VRIŠER, Sergej, *Vodnik po ruških cerkvah*, Ruše 1995.
- VRIŠER, Sergej, Ruše. Umetnostni spomeniki, *Enciklopedija Slovenije*, 10, Ljubljana 1996, str. 359.
- VRIŠER, Sergej, *Jožef Holzinger*, Maribor 1997.
- WEGMANN, Susanne, *Auf dem Weg zum Himmel. Das Fegefeuer in der deutschen Kunst des Mittelalters*, Köln-Weimar-Wien 2003.
- WEHRLI-JOHNS, Martina, »Tuo daz guote und lâ daz übele«. Das Fegefeuer als Sozialidee, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 47–58.
- WINZELER, Marius, Mit den Sakramenten unterwegs zu einem Sterbenden, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 266–267, kat. št. 76.
- ZEHNDER, Frank Günter, Jeder reuige Mensch, der vor diesem Bild fünf Vaterunser und Fünf Avemaria betet, erlangt 77000 Jahre Ablaß, *Himmel, Hölle, Fegefeuer. Das Jenseits im Mittelalter* (ur. Peter Jezler), Schweizerisches Landesmuseum, Zürich 1994, str. 240–241, kat. št. 55.
- ŽIGON, Andreja, ROVŠNIK, Borut, *Matija Koželj. 1842–1917*, Kulturni center Kamnik, Kamnik 1986.
- ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, *Kariere duhovnikov na Slovenskem v zgodnjem novem veku. Vzvodi, okoliščine, (samo)reprezentacija*, Ljubljana 2019 (Thesaurus memoriae. Opuscula, 9).
- ŽNIDARŠIČ GOLEC, Lilijana, Mnoge sledi bratovščine sv. Mihaela v Mengšu pri nastanku poslikav Franca Jelovška, *Acta historiae artis Slovenica*, 25/1, 2020, str. 81–102.
- ŽONTAR, Josip, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939.

Viri ilustracij

- 1–4, 18, 23–24, 33, 35, 44, 47–49: © ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta (foto: Andrej Furlan).
- 5, 26, 37: ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta.
- 6: © Nadškofijski arhiv, Maribor (foto: Ana Lavrič).
- 7: A. Cevc, *Valentin Metzinger 1699–1759*, Ljubljana 2000.
- 8, 10: L. Menaše, *Marija v slovenski umetnosti*, Celje 1994.
- 9: Jure Ferlan.
- 11: *Iconotheca Valvasoriana*, 17, Ljubljana-Zagreb 2008.
- 12, 25: *Iconotheca Valvasoriana*, 2, Ljubljana-Zagreb 2005.
- 13: M. Pohlin: *Sveta, inu nuzna je misl sa te mertve moliti*, 1769.
- 14–17, 30–32, 39–41, 43: Ana Lavrič.
- 19: © Pomurski muzej, Murska Sobota (foto: Tomislav Vrečič).
- 20, 38, 45: © Semeniška knjižnica, Ljubljana (foto: Ana Lavrič).
- 21: *Hotuljska cerkev slavi*, Kotlje 1992.
- 22, 36: © Narodni muzej Slovenije, Ljubljana (foto: Tomaž Lauko).
- 27: Tadeja Filo.
- 28: Valentina Rataj.
- 29: © ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta (foto: Franci Pečnik).

34: Damjan Prelovšek.

42: © Založba Družina, Ljubljana.

46: © Gorenjski muzej, Kranj (foto: Drago Holynski).

Respice finem!

Eschatological Motifs in the Art of Post-Tridentine Confraternities in Slovenia

Summary

The article focuses on the eschatological motifs that strongly characterize the art of Baroque confraternities. The heritage of these confraternities in Slovenia has not yet been explored systematically in its own right, but it has been partly addressed in the context of Marian and Eucharistic confraternities. The examples discussed are representative and enable a pertinent presentation of the topic. They involve depictions of a happy death and, most frequently, the purgatory motif, which the Catholic Church emphasised in opposition to Protestants and which was particularly suited to the confraternities' concern for their departed members.

These sorts of motifs were especially characteristic of the confraternities endowed with special privileges or those specifically dedicated to the deceased, which emphasised this fact even in their names (e.g. the confraternity for a happy death, for the dead, for the souls in purgatory, of the dying Christ, etc.). The former include the so-called major Marian confraternities, operating under the auspices of the mendicant orders, which helped their members reach heaven using specific props – i.e., a rosary, a scapular and a leather belt. Therefore, the portrayals of Mary handing these items to the orders' resp. confraternities' founders with a special promise are usually accompanied by the depictions of the souls in purgatory, which the angels are saving from the flames using these very props. This is especially true of the scapular, which became a symbol of the Catholic doctrine on purgatory, as it ensured that the confraternity members would – provided that the conditions were met – be saved from eternal damnation and even rescued from purgatory on the first Saturday after their death (the Sabbatine Privilege). The happy death motif is rarer: a narrative fresco showing the temptations of the dying in Tomišelj was, for example, created for the Confraternity of Our Lady of the Rosary, while the graphic images were made for the Confraternity of the Perpetual Rosary for the dying (Ljubljana, Selnica ob Dravi). The iconographically interesting example from Lemberg near Sladka Gora (probably a private commission), until now interpreted as the death of Mary, actually represents the death of a venerator of St Joseph or this saint's general role as the patron for a happy death.

The images of Mary as an intercessor for souls in purgatory belong to a separate group. The following works stand out: a wash drawing from Valvasor's collection, hypothetically associated with the Confraternity of the Dead of the Ljubljana Discalceates and its altar painting by Sebastian Verporto, an engraving based on it made by Andreas Trost at Wagensperg, and an oil painting – a copy of an old original – in Kališe, where the Confraternity of the Passion of Christ was active.

The motif of the Eucharist present in these scenes is even more emphasised in the images of the Eucharistic confraternities. It has an interesting association with purgatory in the complex depiction of the worship of the Eucharist (Grad, Goričko), in the mystical motifs of Christ in the press (from Škofja Loka), and in the images of Christ as the Fountain of Life from which the souls in purgatory drink (Kotlje).

The confraternities' imagery of Christ dying on the cross (*Bona Mors*) focuses on the agony of the Son of God. The most important association of this kind in Slovenia operated at the Jesuit Church of St James in Ljubljana. Today, only a few depictions provide an insight into the imaginary world of the congregation (the soul in purgatory, the Crucifixion group) and descriptions of the festive scenes that regularly included the faithful souls motif. This congregation's altars of the Holy Cross and Our Lady of Sorrows have also been preserved. A typical pair of such altars was also erected by certain other confraternities bearing the same name, for example in Ruše. Holy Cross altars are sometimes supplemented with a purgatory motif (or the image stands alone, as for example in Soteska). However, they are most often decorated only

with the Crucifixion group and perhaps additionally with the two thieves or the *Arma Christi*. The finest example of the latter is the altar of the Confraternity of the Agony of Christ in the Cathedral Church in Maribor by the sculptor Joseph Holzinger. Christ on the cross is usually accompanied by God the Father and the Holy Spirit, while the Holy Trinity sometimes appears together with the souls in purgatory as an independent motif (Predgrad, an adapted copy after Guido Reni; Ljubljana).

The Confraternities of Jesus, Mary and Joseph for the Souls in Purgatory reminded their members of their purpose, especially through their membership certificates. The membership certificate from Kamnik stands out mainly because of its symbolism of the heart, which was probably influenced by the iconography of the Confraternity of the Sacred Heart of Mary of the Poor Clares in nearby Mekinje, while the membership certificate from Godovič, with its motif of dying, follows, in an artistic sense, the scapular and rosary models.

Some saints also appear as patron saints of the dying and of souls in purgatory. Examples include the painting of St Dismas in Ljubljana Cathedral by Giulio Quaglio, the painting in the provost church in Ptuj, attributed to Franz Ignaz Flurer, and the relief by Francesco Robba on the antependium of the altar of St Anthony of Padua in Vransko. The painting of the brotherhood of the Kranj shoemakers' guild of St Stephen and St Lawrence by Leopold Layer stands out iconographically. However, the largest group of intercessors (Mary, St Anne, St Joseph, St Francis Xavier, St Martin or St Nicholas, St Barbara, St John the Baptist, and St Anthony of Padua) is gathered on the antependium of the Ponikva parish church high altar which was created by Janez Jurij Mersi's workshop.